

અંક

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક

રમણ સોની

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

સલાહકાર અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ઝંખતી સંસ્થા

સંચયન

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

135 Tradition Pkwy, Flowood, MS 39231 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): વિભા સોની
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org
આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

ઇ-મેઇલના માધ્યમથી 'સંચયન'
સૌ મિત્રોને વિના મૂલ્યે મોકલવામાં
આવે છે. આપનું, મિત્રોનું e-mail ID
જણાવવા વિનંતી.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો – ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

૪	સંપાદકનું કથન 'ભાષા એટલે શું?' રમણ સોની
૭	કવિતા કાવ્ય-સપ્તક 'શેષ' (રામનારાયણ પાઠક)
૧૨	વાર્તા ઊડ ગયે ફૂલવા રહ ગઈ બાસ રઘુવીર ચૌધરી
૧૯	કાવ્ય-આસ્વાદ મેઘાણીના કાવ્ય વિશે સુરેશ દલાલ
૨૨	હાસ્ય-લેખ ચિઢી રમણભાઈ નીલકંઠ
૩૦	કાવ્ય મા ગઈ એ પછી યોગેશ જોશી
૩૧	નિબંધ ભાખરી અરુણા જાડેજા
૩૫	કાવ્ય હવે મને કવિતા...આવડી ગઈ છે જાગૃત ગાડીત
૩૬	ચરિત્ર-નિબંધ જયા ભાદુડી (ગુડી) શિરીષ કણેકર જયા મહેતા
૪૦	પ્રવાસ નાટ્યગૃહ અને ઓપેરા રમણ સોની
૪૩	વાચન-વિહાર ગ્રંથ-ગોષ્ઠિ જ્યંત મેઘાણી
૪૮	ઈન્ટરવ્યૂ પરિષદ અને... ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા યોગેન્દ્ર પારેખ
૧૧	ચિત્રો Van Gogh, James Birkbeck
૪૯	આ અંકના લેખકો

‘ભાષા એટલે શું?’

હમણાં વાતવાતમાં એક નિશાળિયો કહે : ‘ભાષા એટલે શું?’. આપણને પહેલાં તો એ પ્રશ્ન હસવા જેવો લાગે, કે, આવો સહેલો સવાલ કેમ પૂછ્યો હશે. પણ પછી વિચારતાં, એ એટલું સહેલું નહીં લાગે.

આપણે એકદમ ભાષાના ‘વિજ્ઞાન’ની શાસ્ત્રીય ‘વ્યાખ્યા’માં નથી જવું. આપણે જરા વ્યાપક રીતે વિચારતા જઈએ. દુનિયાની અનેક પ્રજાઓ છે ને એમની અનેક ભાષાઓ છે એ ‘જુદી જુદી’ છે તેથી કોઈ માણસ એ બધી જ ભાષાઓ જાણી શકતો નથી. પણ, તમને યાદ આવે છે? – એક બહુ જૂની વાર્તામાં એક રાજા પક્ષીઓની ‘ભાષા’ પણ જાણતો હતો ! ને તે વખતે પણ બીજાં કોઈ તો એ ‘ભાષા’ જાણતાં ન હતાં. એટલે પહેલો તાળો તો એ મળે છે કે ભાષા એટલે અવાજ. એવો અવાજ કે એના વડે, ઓછામાં ઓછાં બે જણ, અરસપરસ વાત કરી શકે – પોતાના વિચાર, ને પોતાની લાગણી એકબીજાને જણાવી શકે. કોમ્યુનિકેશન, સંક્રમણ.. સાદી રીતે કહીએ તો, ભાષા એટલે સંક્રમણનું એક સાધન – એ મીન્સ ઓફ કોમ્યુનિકેશન. પણ કોમ્યુનિકેશનનાં આવાં મીન્સ – સાધન કે માધ્યમ – તો બીજાં પણ છે. હાવભાવ – શરીરની ચેષ્ટાઓ, ચિત્રો, આકૃતિઓ, રંગો – લાલ લાઈટ લીલી લાઈટ, વળી બીજા અવાજો પણ – ઢોલનો, હોર્નનો, રીંગ ટોન; આગળ જઈએ તો, માણસના મુખમાંથી નીકળતા કેટલાક અવાજો – રડવું, હસવું, ચીસ પાડવી, આનંદની કિલકારી, વગેરે. ઉપરનાં, બધાં મીન્સ ઓફ કોમ્યુનિકેશન તત્કાળ છે, સીધાં છે ને પાછાં યુનિવર્સલ છે. દુનિયાભરના લોકો હાવભાવથી, ઢોલ વગાડીને, ચિત્ર કે રંગ બતાવીને, ચીસ પાડીને લગભગ એક સરખું કોમ્યુનિકેશન કરી શકે છે ત્વરિત. ત્યાં ભાષાની જરૂર નથી.

તો પછી આ ભાષા, જુદી જુદી ભાષાઓ, શા માટે? શું કરે છે ભાષા?.. ‘નમસ્તે. આવો અંદર. બેસો. કેમ છો?’... એવું બધું ભાષાથી કે માત્ર હાવભાવથી, કે ભાષા અને હાવભાવ બંનેથી, સામેનાને પહોંચાડી શકાય છે પણ પછી આ ત્વરિત કોમ્યુનિકેશન – હાવભાવ વગેરે – બહુ લાંબું કામ આવતું નથી. એમ કહેવું હોય કે, ‘મારા ઘરે ત્રીજે માળે પુસ્તકોનાં કબાટ છે. એમાંથી વચલા કબાટમાં છેક નીચેથી ઉપરના ખાનામાં ડાબે હાથે એક પુસ્તક છે – ‘આરોગ્યની ચાવીઓ’ એ લઈ આવશો?’ કે ‘દેશમાં પ્રવર્તતા ભ્રષ્ટાચારનાં મૂળ આપણી સામંતશાહી માનસિકતામાં પડેલાં છે.’ તો ? કોઈ હાવભાવ કે ચિત્ર કે રંગ કે નર્ચો અવાજ કામ નહીં આવે. ભાષાદ્વારા – એ ગુજરાતી હોય કે અંગ્રેજી કે હિબ્રૂ – ગમે એવી અટપટી માહિતી કે ગમે તેવી ઝીણવટવાળા વિચારોનું સંક્રમણ થઈ શકે છે.

ભાષા આમ તો અવાજ છે – મનુષ્ય-મુખમાંથી નીકળતા, એટલે કે કાઠી શકાતા, અનેક પ્રકારના અવાજોની મેળવણી છે. પણ અર્થ સાથે ન જોડાય ત્યાં સુધી અવાજ ‘ભાષા’ બનતો નથી. અર્થ એટલે આપણા મનમાં જે છે તે જ વસ્તુ કે વિચાર સામેનાના મન સુધી પહોંચે તે. સાવ અજાણી ભાષા સાંભળીએ ત્યારે આપણને અવાજોના ઢગલા કે ઘોંઘાટ સિવાય કશું સમજાતું નથી. દરેક ભાષાએ – એટલે કે એ ભાષા બોલતા સમાજે – ‘અર્થ’ સાથે ‘અવાજ’ને પોતાની રીતે જોડેલો છે. ગ્રંથ-પુસ્તક-કિતાબ-બૂક એવા જુદાજુદા અવાજો, જુદી જુદી ભાષાઓમાં, એક જ પદાર્થને ચીંધે છે. એટલે કે ભાષાનો અવાજ એ એક પ્રકારનો code છે, સંકેત છે. એને, એ ભાષા જાણતો વ્યક્તિ જ de-code કરી શકે છે, એટલે કે અવાજ પરથી અર્થ સમજી શકે છે.

ભાષાની મજા એ છે કે, અવાજને પોતાને તો કોઈ જ અર્થ નથી. માત્ર ‘ક’ બોલીએ – સાંભળીએ અથવા ‘K’ બોલીએ-સાંભળીએ ત્યારે એમાં કશો અર્થ સૂચવાતો નથી. અવાજોનું સંયોજન થાય ત્યારે જ ભાષા આપણને અર્થ સુધી લઈ જાય છે. જેમકે, ‘કમલ’. એટલું જ નહીં, આ ત્રણ અવાજો ‘ક’, ‘મ’, ‘લ’ બીજા અર્થોના સંકેતો પણ રચી શકે છે – કમલ, મલક. પણ ભાષામાં અવાજોનો ઉપયોગ કરવાની આવી છૂટ છે, તો એવું જ નિયંત્રણ પણ છે. કમલ, મલક, કલમ એમ સંયોજનો થઈ શકે – એના સ્પષ્ટ અર્થો છે. પણ મકલ, લકમ, લમક એના, એવા સંયોજનના ગુજરાતીમાં, કોઈ અર્થ નથી થતા. (હા, દુનિયામાં કોઈ એવી ભાષા જરૂર હોઈ શકે જેમાં અવાજનાં આવાં સંયોજનો (મકલ, વગેરે)થી અર્થ થતા હોય!)

અર્થ માટે ના અવાજના સંકેતો એટલે શબ્દભંડોળ, વોકેબ્યુલરી. એમાં ય મનુષ્ય-સમાજે અવાજોનો કસ કાઢ્યો હોય છે – એટલે કે ઓછામાં ઓછા અવાજોની, કે એના એ જ અવાજોની મદદથી વધારેમાં વધારે અર્થ-પર્યાયો સુધી જવું. ‘ખારું’ અને

‘મોળું’ એવા બે અર્થસંકેતો છે – સ્વાદના. પણ ‘ખાટુંમોળું’ એમ સાથે બોલીએ ત્યારે? એ બે શબ્દો નવા જ અર્થસંકેત તરફ ફેંટાઈ જાય છે. (‘ખાટું’ અને ‘મોળું’ એના અંગ્રેજી પર્યાયો ‘sour’ અને ‘insipid’ એને ભેગા કરી જુઓ : ‘ખાટુંમોળું’નો અર્થ નહીં મળે.) આમ દરેક ભાષાની રસમ જુદી છે. અરે, શબ્દથી વાક્ય સુધી જઈએ એટલે તો અર્થોનો જબરદસ્ત વિસ્તાર થાય છે! એની વાત કરવામાં પણ ઘણાં પાનાં થાય. જેમ ગણિતમાં ૧થી૯ અને ૦ એવા દસ જ આંકડા છે પણ એનાં જુદાં જુદાં ઉમેરણો - સંયોજનોથી કેવું ગંજાવર ને અટપટું ગણિત-વિશ્વ રચાય છે ! એમ જ, ભાષાના પચીસ-પચાસ મૂળ અવાજ-ઘટકો (ફોનિમ)થી સંક્રમણનું કેવું વિરાટ વિશ્વ સરજી શકાય છે ! મર્યાદિત અવાજોથી અમર્યાદિત અર્થજગત ખડું કરતી વ્યવસ્થા એટલે ભાષા.

હા, ભાષા વ્યવસ્થા છે, સિસ્ટમ છે. દરેક સમાજની જુદી, આગવી, વરસોના વપરાશથી, અનુભવથી, પુષ્ટ થયેલી ને ઘુંટાયેલી પરંપરા છે. ભાષા એટલે સમાજ, ભાષા એટલે આખી સંસ્કૃતિ. દરેક ભાષાના એક એક શબ્દનો એક ઈતિહાસ છે, એક સમૃદ્ધ પરંપરા છે. એટલે બીજી સંસ્કૃતિ જેમ નવી, અપરિચિત, મહેનતપૂર્વક ઓળખી-જાણી શકાય એવી – એ જ રીતે બીજી ભાષા પણ અપરિચિત, મહેનતપૂર્વક ઓળખી-જાણી શકાય એવી.

છેલ્લી વાત. ભાષા એટલે બોલવું અને સાંભળવું. આ લખવું અને વાંચવું એ તો એક રીતે પાછળથી ઉમેરેલું, સેકન્ડરી છે. લિપિ વિના પણ ભાષા હોઈ શકે – બલકે હોય છે. અને લિપિ એ, એક રીતે વસ્ત્ર જેવી છે (ને બોલાતી ભાષા જીવતા શરીર જેવી). એકનું વસ્ત્ર, આછીપાતળી રીતે બીજો પહેરી શકે. ‘તમે ક્યારે આવો છો?’ એમ પણ લખી શકાય ને ‘Tame kyare aavo chho?’ એમ પણ. જો કે એ વાત, લિપિની વાત પણવળી જુદી ને લાંબી વાત છે.

અને સાહિત્યની ભાષા? પણ બસ. અહીં અટકીએ એ રસપ્રદ વાત વળી ફરી કઠીક.

રમણસોળી

કાવ્યસપ્તક • શેષ

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક (જ.૧૮૮૭- અવ.૧૯૫૫) જેમને આપણે બહુમુખી પ્રતિભાવાળા - વર્સેટાઇલ - કહીએ એવા સાહિત્યકાર હતા. મુખ્યત્વે એ મોટા વિવેચક. 'સાક્ષર યુગ અને ગાંધીયુગ વચ્ચે સેતુરૂપ' કહેવાયેલા સાહિત્ય-વિચારક. પરંતુ એમણે 'શેષ' ઉપનામથી કાવ્યો લખ્યાં; 'દ્વિરેફ' ઉપનામથી વાર્તાઓ લખી; 'સ્વૈરવિહારી' નામે નિબંધો લખ્યા. એમ વિવિધ અને ઉત્તમ સાહિત્ય આપ્યું - દરેક સ્વરૂપમાં નમૂનારૂપ કૃતિઓ સરજી. એમની સર્જકતામાં અને વિદ્વત્તામાં જેટલું ઊંડાણ એટલી જ હળવાશ. પાંડિત્યને એમણે સહજતા-સરળતાથી રજૂ કર્યું - એ એમની મોટી સિદ્ધિ. એ કારણે 'હસતા ફિલસૂફ', 'ગાંધીયુગના કાવ્યગુરુ' એવી એમની ઓળખ અપાઈ. ગુજરાતી સાહિત્યમાં રા.વિ.પાઠક 'પાઠકસાહેબ' એવા આદરવાચક નામે ઓળખાયા.

એમનાં કાવ્યોમાં સર્જકની ઊંડી સમજ ને સાફ દષ્ટિ છે. એ સાથે જ એમાં પ્રયોગોની વિવિધતા છે.

જુઓ - આ સાત કાવ્યોમાં પણ સાત રંગ દેખાય છે :

(૧) 'છેલ્લું દર્શન'માં, પત્નીના મૃત્યુની ક્ષણે અશ્રુપાતને બદલે વેદનાની ઊંડી સમજનો કરુણ રસ છે. સઘન સાનેટ કાવ્યમાં 'ધમાલ ન કરો...' એવો, પોતાની જાતને સંબોધન કરતો સંયત ઉદ્ગાર છે.

(૨) 'ઉમા-મહેશ્વર'માં, પાર્વતી અને શંકર - પતિ અને ગૃહિણી વચ્ચેની મીઠી તકરાર કેવી ઘરગથ્થુ ને નાટકીય ભાષામાં મુકાઈ છે! - 'અરે ભોળા સ્વામી', 'રહો, એ તો જાણ્યા...', 'બન્યું એ તો એવું કની સખી...'. સમુદ્રમંથન શંકરે ઝેર કેમ પીધું એનો રસિક ખુલાસો - કાળા કંઠ અને ગોરા હાથનો રોમેન્ટિક સંગમ - કેવી વિનોદી હળવાશવાળો છે!

(૩) 'એક રાજપૂત ટેકના...' કંઈક જુદા જ રંગવાળું કાવ્ય છે : મધ્યકાલીન રાજા-રાણી-પ્રસંગની રમૂજભરી કથા તો જુઓ - પ્રજાને રંજાડનારને ખતમ કરી દેનાર શૂરવીર રાજા ખુદ એની રાણીનું એક તુચ્છ માખીથી રક્ષણ કરી શકતો નથી, ને છોભીલો પડીને મૂછ મુંડાવી નાખે છે! એ ઠહો તે સમયની ભાષા અને માનસિકતા વડે આબેહૂબ ઊપસ્યો છે. છેલ્લી બે લીટી જરા બીજી વાર વાંચજો...

(૪) 'આતમરામને' જૂના ભજનના ઢાળમાં લખાયેલું અર્વાચીન ભાવ-સંવેદનનું, પોતાને જ -આતમરામને જ જગાડતું - આ કવિનું તેમ જ ગુજરાતી કવિતાનું પણ એક ઉત્તમ કાવ્ય છે.

(૫) 'દુહા-મુક્તકો'માં સંસ્કૃત મુક્તક-પ્રકારમાં તેમ જ પ્રાચીન ગુજરાતીના દુહાના પ્રકારમાં- એવા છંદમાં - નવું ભાવ-જગત નિરૂપે છે એ રીતે રસપ્રદ છે.

(૬) 'સખી તારો..' એ ગીતમાં પ્રેમી-પ્રેમિકા વચ્ચેનો વિનોદ-શૃંગાર વાળો સંવાદ છે. એમાં શું શું વાંકું છે એ જાણીતું છતાં રસાળ છે. નાયિકા કહે છે, 'મારે પણ વાંકા [અળવીતરા, તોફાની] પ્રેમાળ પતિ (નાવલિયા) સાથે જ મેળ પડે છે ને!'

(૭) 'જતો 'તો સૂવા ત્યાં...' પ્રેમની તીવ્રતામાં રડવું-હસવું, રિસાવું-મનાવું જાણે કે એક જ છે ને છતાં અકળ પણ છે (ને એથી તો વધુ રસમય છે!) -એ સંવેદન સરસ આલેખાયું છે.

૧

છેલ્લું દર્શન

[પૃથ્વી]

ધમાલ ન કરો, - જરાય નહિ નેન ભીનાં થશો, -
ઘડી બ ઘડી જે મળી - નયનવારિ થંભો જરા, -
કૃતાર્થ થઈ લો, ફરી નહિ મળે જ સૌંદર્ય આ,
સદા જગત જે વડે હતું હસન્તું માંગલ્ય કો !

ધમાલ ન કરો, ધરો બધી સમૃદ્ધિ માંગલ્યની,
ધરો અગરુ દીપ ચંદન ગુલાલ ને કુંકુમ;
ધરો કુસુમ શ્રીફલો, ન ફરી જીવને આ થવો
સુયોગ આણમૂલ સુંદર સુહાગી માંગલ્યનો !

ધમાલ ન કરો, ન લો સ્મરણ કાજ ચિહ્ને કશું,
રહ્યું વિકસતું ન અન્ત સુધી જે સૌંદર્ય, તે
અખંડ જ ભલે રહ્યું, હૃદયસ્થાન તેનું હવે
ન સંસ્મરણ વા ન કો સ્વજન એ કદી પૂરશે.

મળ્યાં તુજ સમીપ અગ્નિ! તુજ પાસ જુદાં થિયે,
કહે, અધિક ભવ્ય મંગલ નથી શું એ સુંદરી ?

૨.

ઉમા-મહેશ્વર

[શિખરિણી]

‘અરે ભોળા સ્વામી ! પ્રથમથી જ હું જાણતી હતી,
ઠગાવાના છો જી જલધિમથને વ્હેંચણી મહીં.
જુઓ, ઇન્દ્રે લીધો તુરગમણિ ઉચ્ચૈઃશ્રવસ, ને
વળી લીધો ઐરાવત જગતના કૌતુક સમો;
લીધી કૃષ્ણે લક્ષ્મી, હિમસમ લીધો શંખ ધવલ,
અને છૂટો મૂક્યો શશિયર સુધાનાં કિરણનો.
બધાએ ભેગા થૈ અમૃત, તમને છેતરી, પીધું
અને —’

‘ભૂલે ! ભૂલે ! અમૃત ઉદ્દિનું વસત શી ?
રહી જેને ભાગ્યે અનુપમ સુધા આ અધરની !’

‘રહો, જાણ્યા એ તો, જગ મહીં બધે છેતરાઈને
શીખ્યા છો આવીને ઘરની ઘરૂણી એક ઠગતાં.
બીજું તો જાણે કે ઠીક જ. વિષ પીધું ક્યમ કહો ?’

‘બન્યું એ તો એવું, કની સખી ! તહીં મંથન સમે,
દીઠી મેં આલિંગી જલનિધિસુતા કૃષ્ણતનુને,
અને કાળા કંઠે સુભગ કર એવો ભજી રહ્યો,
મને મારા કંઠે મન થયું બસૂ એ રંગ ધરવા, –
મૂકી જો, આ બાહુ ઘનમહીં ન વિદ્યુત સમ દીસે ?’

તહીં વિશ્વે આખે પ્રણયઘન નિઃસમી ઊલટ્યો;
અને એ આશ્લેષે વિષ જગતનું સાર્થક બન્યું !

૩.

એક રાજપૂત ટેકના મધ્યકાલીન કિસ્સાના દુહા

‘સાંભળો છો કે શાયબા, મારી કાયા કરમાણી,
એક માખીને કારણે, મારી ઊંઘું વીંખાણી.

પોઠી હતી પલંગમાં વસમા દી વૈશાખ,
વાયરો રહે ગ્યો વાલમા, મારે મોઢે બેઠી માખ!

ઉડાડું તો ઊંઘ ઊડે, ને ઓઢું તો અકળાઉં,
ઘાડ પડે ધોળે દીએ, હું લાખેણી લૂંટાઉં.

રે’વું ન તારા રાજમાં, મર કાળા કળેળે કાગ
નીંદર ના’વે નેનમાં, મારે અંગે ઊઠે આગ.’

ડાબો મેલ્યો ડાયરો, ને જમણી જળની વાટ,
પરણી પિયર સંચરી, અરે દેવે વાળ્યો દાટ !

હાલકહૂલક થૈ રહ્યું, જાણે ચૌટે પેઠો ચોર,
ગરજ્યો ગઢવી ઓટલે, જ્યમ ગરકે ગીરમાં મોર.

‘કાળી ટીલી કનકની, ખોટ ખતરિયાં વટ્ટ,
ધિંગાણાં ધોળે દીએ, તેને ઝીકે નહિ ઝાપટ્ટ.

ધિક્ક હજો ધરણીપતિ, તું મૂછો શેની મરડ,
પરણી પોસાણી નહિ, તારો ઠાલો મેલ્યને ઠરડ.’

‘વે’લો આવે વીઠલા, મારે હાથ નથી હથિયાર,
આ મહેણાથી મુકાવવા, તું ચઢજે મારી વા’ર.’

વેગે ધાયો વીઠલો, કરતો કપરી કૂચ,
મહેણિયતે માથું ધર્યું, તેની મૂંડી નાખી મૂછ!

ધન રાણી ધન ચારણા, ધન રાજા ભરથાર !
ધન વાળંદા વીઠલા, મહેણાં ફેડણહાર !

૪.

દુહા - મુક્તકો

એકલ ખાવું, એકલ જોવું, એકલ રમવું ઈશ!
એકલ વાટે વિચરવું, કરમ ન કદી લખીશ.

એકલ દેતા દાન જે, એકલ ઝૂઝતા જંગ,
એકલ જગનિન્દા સહે, એ મરદોને રંગ !

એકલ ભલાં તપસ્વીઓ, રસિયાં ભલાં જ દોય,
બીજાં ત્રણ, ત્રણ કે અધિક, જો દિલ દંભ ન હોય.

સુંદર સુંદર સૌ કહે, સુંદર કહ્યે શું જાય?
(ઈ) સાચા સુંદર કારણે, (જેનો) કળીકળી જીવ કપાય.

તન ખોટાં, હૈયાં ખૂટલ, ધરવ ન કશીયે વાત,
એ કળજુગની જાત, શાણા સમજે સાનમાં.

મુખ સમ કો મંગલ નહિ, મૃત્યુ સમી નહિ હાણ,
જગ સમ કો જંગલ નહિ, સત્ય સમી નહિ વાણ.

૫.

આતમરામ

[ભજનની ઢાળે]

હજીયે ન જાગે મારો આતમરામ !
મારો આતમરામ !

સમુંદર ઘૂઘવે છે દૂર, વાયુ સૂચવે ગાંડોતૂર,
સમજું ન ભરતી કે આ તે આવે છે તૂફાન !
આ તે આવે છે તૂફાન !
હજીયે ન જાગે મારો આતમરામ !
મારો આતમરામ !

સઢ સંઘા ફડફડે, દોર ધિંગા કડકડે;
હાજર સૌ ટંડેલ એક આ સૂનાં છે સુકાન !
મારાં સૂનાં છે સુકાન !
હજીયે ન જાગે મારો આતમરામ !
મારો આતમરામ !

વહાણ રાખું નાંગરેલું, વેપાર શીરીતે ખેડું?
સવાયા થાશે મૂળગાય દામ !
મારા મૂળગાય દામ !
હજીયે ન જાગે મારો આતમરામ !
મારો આતમરામ !

હવે તો થાય છે મોડું વીનવું હું પાયે પડું,
મારે તો થાવા બેઠો છે ફેરો આ નકામ !
મારો ફેરો આ નકામ !

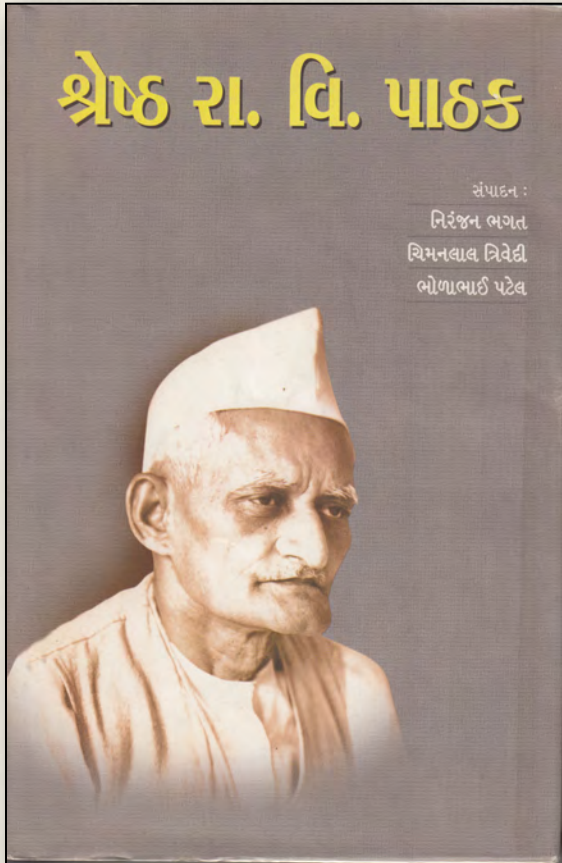
જાગોજી જાગોજી મારા આતમરામ !
વ્હાલા આતમરામ !

૬.

સખિ ! તારો –

‘સખિ તારો વાંકો અંબોડો, કેમ વાંકો સેંથલિયો ?
વાંકી વેણી ને મહીં વાંકો કેવડિયો ?
વાંકો ઠમકો ને દેહબંધે વાંકડિયો ?
સખિ તારો વાંકો....’

‘વાંકી આંબા ડાળીઓ, સરિતા વ્હે વંકાઈ,
વાંકો બીજનો ચાંદલો, હૃદય રહ્યાં અંકાઈ !
વાંકા શું મેળ મારે વાંકા નાવલિયો !’
‘સખિ તારો વાંકો...’

૭.

જતો'તો સૂવા ત્યાં –

[શિખરિણી]

જતો'તો સૂવા ત્યાં ડસડસ સુણી રોતી સજની,
ગયો; દીઠી ડુસ્કાં ભરતી ઉશીકે મોં ઢબૂરીને;
બિછાને બેઠો જૈ, ઊંચકી મુજ સ્કંધે શિર મૂક્યું,
કપોલે પંપાળી, નયનજલ ભીંજેલ લમણે,
શિરે, પૃષ્ઠે આખે કદલીદલ લીસે, ફરી ફરી
અને અંગે અંગે મૃદુ કરથકી થાબડી બધે.
ન રૂહે તોયે છાની! હિમ શી મુજ એ ગૌર પૂતળી
ગળી જાશે અશ્રુમહીં જ હિમ શું? એવી જ રુએ!

પછી જેવું ઘોડાપૂર વહી જતાં સિન્ધુ નીતરે
રહે કેં સંક્ષોભ પ્રતિલહરીમાંહી ધબકતો;
શમ્યું તેવું તેનું રુદન, રહ્યું કેં શેષ શ્વસને;
સુવાડી ત્યાં ધીમે, શયનતટ બેઠો નજીક હું,
અને એ વીંટાઈ, તરુ ફરતી વેલી સમ, સૂતી,
મૂકીને વિશ્રંભે મુજ ઊરુ પરે શ્રાન્ત શિરને !

નિશા આખી જેવું ટમટમ કરી વર્ષતી રહી
કરે ઘેરું વાતાવરણ બધું, ને એ જ જલનાં
કણોથી પો ફાટ્યે, અજબ મધુરું ઉજ્જવલ હસે !
હસી તેવું, અશ્રુ હજી કહીં ટક્યાં ઉજ્જવલ કરી !

રડી શું ને પાછી હસીય શું ? ન જાણ્યું સજનીએ,
હું તો શું ? ને ભાગ્યે સમજીય શકે મન્મથ સ્વયમ્!

[કાવ્ય ૧થી ૫ – ‘શેષનાં કાવ્યો-માંથી;]

૬થી૭ – વિશેષ કાવ્ય—માંથી]

The Bedroom by Van Gogh

ખૂબ જ નબળી આર્થિક હાલતને લીધે અનેક રોગોનો ભોગ બનીને માત્ર ૩૭ની વયે અવસાન પામનાર વિન્સેન્ટ વાન ગોગ (૧૮૫૩-૧૮૯૦) અભિવ્યક્તિવાદનો પાયો નાખનાર ઉત્તમ ડચ ચિત્રકાર હતા. પછીથી 'આધુનિક ચિત્રકળાના પિતામહ' ગણાયેલા ઘોઘની હયાતીમાં માત્ર એક ચિત્ર વેચાયેલું - મૃત્યુ પછી એમનાં ચિત્રોનું સાચું મૂલ્યાંકન ને મહિમા થયાં. એમના અવસાન પછી લગભગ સો વર્ષે જતાં ૧૯૮૫માં એમનું એક ચિત્ર ૬૫ કરોડ ડોલરમાં વેચાયેલું.

અરવિંગ સ્ટોને ૧૯૩૪માં લખેલી વાન ગોગની ચરિત્રમૂલક નવલકથા 'Lust For Life'નો ૧૯૯૪માં વિનોદ મેઘાણીએ 'સળગતાં સૂરજમુખી'નામે ગુજરાતી અનુવાદ કરેલો છે.

ઊડ ગયે ફુલવા રહ ગઈ બાસ

• રઘુવીર ચૌધરી

કેબિનના બારણા પર કોઈક હળવો હાથ મુકાયો હોય એમ લાગ્યું. પછી તો સરખી માત્રાના બે ટકોરા પણ સંભળાયા. પત્ર આગલી ક્ષણે જ વંચાઈ ચૂક્યો હતો. સ્મૃતિમાંથી વહી આવેલી ફોરમને પાછી પત્રમાં વીંટી લેવાની હોય એવી લાગણી થઈ. કંઈક સાવચેત થવાનું સૂઝ્યું અને પત્ર વાળી પેપરવેટ ઉપાડતાં બારણાબહાર ઊભેલી વ્યક્તિને મેં કહ્યું :

‘એક મિનિટ.’

અને પ્રવેશ અટકી ગયો.

મને નવાઈ લાગી. હું કેમ ના પાડી બેઠો? એક મિનિટ રોકાવા કહ્યું એટલે આગંતુકે ઇચ્છેલી ક્ષણે તો મેં ઇનકાર જ કર્યો ને ! સહુ જાણે છે કે હું કામમાં હોઉં તોપણ ગમે તે વ્યક્તિને આ કેબિનમાં આવવાની છૂટ છે. એથી મારું કામ કદી બગડ્યું નથી. અને વખત બગડ્યો એમ કહેવું એટલે તો વખત પર માલિકીહક દાખવવો. આ જરા ઝીણી વાત છે ને ઓફિસના માણસોને એની સાથે નિસબત નથી. એ લોકો સૌ જુએ છે ને સમજે છે કે બીજી વ્યક્તિ સાથે અંદર કામની વાત થઈ રહી હોય તો બહાર રોકાવું. કોઈને અટકાવવામાં આવે એ મને નાપસંદ છે એ બધા પટાવાળા જાણે છે. આપણે કામમાં તો હોઈએ પણ એનો દેખાવ થાય એ રુચતું નથી. તાકીદના કામનો ખ્યાલ તો મહેમાનનેય આવી જાય છે. એમની ઉદારતાનો મને અનુભવ છે.

બીજી બાજુ મારો સ્વભાવ પણ મળતાવડો ગણાય છે. કોઈકે હમણાં જ કહ્યું કે માનસશાસ્ત્ર ભણીને હું એમાંથી શીખવાજોગું શીખ્યો છું. પણ મને ખબર છે કે બાળપણથી જ માણસભૂખ્યા છું તેથી તો

વિનાકારણે ય લોકો મળવાનું પસંદ કરે છે. ઓશિંગણ છું એમનો. માણસને મળતાં જાગેલી લાગણી જ પછી આ એકાંતને અજવાળે છે. એક વાર મેં જાહેરમાં કહેલું : વિચારનો પ્રકાશ ક્યારેક આંખને આંજી નાખે છે. ત્યારે લાગણી હોય તો નજરને અમી વળે. જગ રૂપાળું લાગે.

વિચારમાં ને વિચારમાં મેં પાછો પત્ર ઉપાડ્યો. ખોલ્યો. વિજયા સ્વદેશ આવી હતી. બે જૂનાં સરનામાં પાર કરીને એનો પત્ર મારા સુધી આવી શક્યો હતો.

ટપાલખાતાએ સારી કાળજી લીધી હતી. આભાર માનવાનું મન થાય. પત્ર લખવામાં થોડીક આળસ છે, નહીં તો આ કામગીરીની આ ક્ષણે જ કદર કરી હોત.

વળી પાછો ખ્યાલ આવ્યો કે હમણાં કોઈક અંદર આવતાં આવતાં અટકી ગયું છે. ખ્યાલ તીવ્ર બન્યો અને સ્થિતિજડતા અનુભવાઈ. આ ઠીક ન થયું. કોઈ દિવસ નહીં ને આજે મેં શા માટે આમ કર્યું? એમ કોઈને રોકવાની શી જરૂર હતી? આવીને બેસત. મારા હાથમાં પત્ર હતો તેથી શું થયું? એક વાર તો વાંચી ચૂક્યો હતો. અને પત્ર વિજયાનો છે કે વિજયનો એની આવીને સામે બેસનારને શી ખબર પડત? પડે તો પણ શું? આમાં છુપાવવા જેવું શું હતું? એક વ્યક્તિ સ્વદેશ આવી છે. થોડાક દિવસ રોકવાની છે. એ દરમિયાન આકાશપાતાળ એક કરીનેય મને મળવાની છે. એવું બધું લખ્યું છે. બીજું લખવાનું હોય પણ શું? વિજયા એક સુશીલ અને સુંદર યુવતી છે. ત્યારે તો હતી જ. એક વર્ષ મેં એને ટ્યૂશન આપેલું અને બદલામાં કશું લીધેલું નહીં. કહેલું : જરૂર પડશે ત્યારે માગી લઈશ. શું માગીશ એ વિશે કશું કહેલું નહીં. વિચારેલું પણ નહીં. પછી તો બધું ભૂલી ગયેલો. હા, એક વાર એ યાદ આવેલી. એ માટે એક પ્રસંગ ઊભો થયેલો. મારા મિત્રની દીકરી એક સાવ અજાણ્યા છોકરાના પ્રેમમાં પડેલી. મિત્ર ગભરાઈ ગયેલા. એમની વાત સાંભળીને વિજયા મને યાદ આવેલી, દાખલા તરીકે. એનો દાખલો આપવાથી મિત્રને મોટું આશ્વાસન મળેલું. બસ, પછી એ ખાસ યાદ આવી ન હતી, સ્વપ્નની વાત જુદી છે.

આજે ઓશિંગણ થવાનો ભાવ જાગ્યો છે. એ છોકરીએ – વિજયાએ મને એના અંગત જીવનની વાતો કરેલી. મારામાં વિશ્વાસ મૂકેલો. એ કંઈ જેવીતેવી કદર ન કહેવાય. જીવનમાં આથી વધુ શું જોઈએ? એક વ્યક્તિ એના અંગત જીવનનું સત્ય આપણા એકાંતમાં પ્રગટ કરે અને આપણે એ સત્યને હૃદયના કોઈક ખૂણે ગોપવી શકીએ એથી વધુ જોઈએ શું? જોકે હું મારા તરફથી એમાં નિષ્ફળ ગયો હતો. વિજયાની વાતનો દાખલો બનાવી દઈને મેં એ આણ તોડી હતી. ખેર....

મારા માટે એ અશક્ય ન હતું. હું ઘણું બધું છુપાવી શકું એમ છું. ક્યારેક મારી જાત સામે પણ અપ્રગટ રહી શક્યો છું. જીવનમાં એવા એક-બે પ્રસંગો તો છે જે, જેમનો અર્થ સમજવામાં મેં સારું એવું મોડું કર્યું હોય. તે વખત તો હું એમ જ માનતો રહ્યો કે આ તો રીતભાત કહેવાય, નજીકનો સંપર્ક કહેવાય, વયસહજ મૈત્રી કહેવાય – બસ, એથી કશું આગળ માનવાની મારી તૈયારી ન હતી. કદાચ હિમ્મત ન હતી. આજે લાગે છે કે માણસમાં ખોટા પડવાની પણ હિમ્મત હોય તો જ એ સત્ય સુધી જઈ શકે. અને પ્રેમનું સત્ય તો સર્વ સત્યોમાં સવિશેષ રહસ્યમય. હવામાં રહેલી ફોરમ સમું અદૃશ્ય. આ ફોરમ કયા ફૂલની એ જાણવા ક્યારેક દૂર સુધી જવું પડે; ક્યારેક ધૃષ્ટ થઈ પૂછવું પડે, તો ક્યારેક રૂપના મૌનમાં ઊંડે ડૂબકી લગાવવી પડે. રવીન્દ્રનાથે ક્યાં કહ્યું નથી ? – ‘રૂપ સાગરે ડૂબ દેયેછિ અરૂપરતન આશા કરિ’. અરૂપરતનને પામવા રૂપસાગરમાં ડૂબકી લગાવવાનું હું ચૂક્યો છું, હું તો એમ માનીને જ અટકેલો કે પ્રેમ અરૂપ છે. રૂપનો મહિમા કરવાની ક્ષણે જ એનાથી વિમુખ રહી ગયો. પછી તો...

પાંચેક મિનિટ થઈ ગઈ. આવનાર પાછું તો જતું રહ્યું નહીં હોય ને ? મેં તો એક જ મિનિટ રોકાવા કહેલું. પછી? અત્યારે તો કશો અણસાર પણ નથી.

હું બહાર નીકળ્યો. કોઈ દેખાયું નહીં. ટેલિફોન-ઓપરેટર બહેન કોઈની સાથે વાત કરવાં લાગ્યાં. વચ્ચે પાર્ટિશન હતું. સામાન્ય રીતે હું એ બાજુ જતો નથી. કેમકે આંટા લગાવવાથી અસર પડતી હોય એવું માનતો નથી. વિશ્વાસથી વધુ સારું ચાલે છે. આજે એ બાજુ જાઉં એનો અર્થ એવો તો નહીં થાય ને કે હું તપાસ કે દેખરેખ માટે નીકળ્યો છું? સંકોચ સાથે હું પાર્ટિશન પાર કરીને એ બાજુ ગયો જ.

અરે ! ઉદ્દગાર માંડ માંડ દબાવી રાખ્યો. એ વિજયા જ હતી. ઘેરું ચમકતું ઓલિવ ગ્રીન પેન્ટ અને સફેદ રેશમી કૂરતું. ઘાટીલાં અંગોને અનુરૂપ કપડાં. વિજયા ઊભી હતી, મારી બાજુથી કંઈક ત્રાંસી લાગે એ રીતે : એ પીઠ પર નજર પડતાં જ ઓળખ તાજી થઈ ગઈ. એણે કદાચ મારો પદરવ સાંભળ્યો હશે. સહેજ નજર કરી, વાળી લીધી. મને એનો ચહેરો પહેલાં કરતાં પણ વધુ ચમકતો લાગ્યો. સૌંદર્ય સાથે શીતળતા હતી. એને આ ક્ષણની પ્રસન્નતા પણ કહી શકાય. એક વાર એ મને મળવા આવેલી ત્યારે પહેલી નજરે થયેલું : એનાં અંગો પર વરતાય છે એને રૂપની ખુમારી કહેવાય કે યૌવનની તાઝગી ? આજે એવું કશુંક હું અનુભવી રહ્યો હતો ત્યાં વળી પ્રશ્ન થયો : શું એણે જાણી જોઈને મારી સાથે નજર મળવા ન દીધી? આત્મીયતા ઘટી કે એણે એવો દેખાવ કર્યો? ના. એ દેખાવ તો ન જ કરે, તો શું એણે મને ઓળખ્યો નહીં હોય? કે પછી એને આમ બહાર ઊભી રાખી એથી ખોટું લાગ્યું હશે? કશું સમજી ન શકવાને લીધે મને રંજ થયો, કદાચ તેથી જ અવાજમાં ઉમળકો ન આવ્યો. આ સાવ ઔપચારિક લાગે એ રીતે હું બોલ્યો :

‘કોણ વિજયા !’

સામેથી પણ એવો જ શાન્ત બલ્કે ઠંડો અવાજ, પણ સહેજ મધુર :

‘હા, કેમ છો? મજામાં?’

‘હા, તમે? ચાલો, બેસીએ.’

‘આમની સાથે વાત પૂરી કરી લઉં. અને તમે કામમાં હો તો પછી આવું.’

‘મને ખબર ન હતી કે તમે છો. ખોટું લાગ્યું કે શું?’

‘ક્યા અધિકારે?’

ટેલિફોન-ઓપરેટર બહેન મલકાયાં, નિર્દોષ રીતે. નજર મળતાં વિજયાએ પણ નમણું સ્મિત કર્યું. ખુશીનું વાતાવરણ રચાવા લાગ્યું પણ મને ચાતુરીભર્યો જવાબ સૂઝ્યો નહીં. કદાચ હું એના પ્રશ્નમાં ઊંડો ઊતરી ગયો હતો, હું ખેંચાયો હતો. આ એક આશ્વાસન પણ હતું. ચાલો, કોઈક તો આ રીતે પૂછનાર મળ્યું.

એક વાર કર્મચારીઓની હડતાલ ચાલે, ઓફિસમાં હું એકલો. કશું ચેન ન પડે. તે દિવસે થયેલી એવી જ ખાલીપાની લાગણી આજે થઈ. ભલે વિજયા નિરાંતે આવે. મન મનાવવા કામ શોધ્યું, પણ એથી અજંપો ઘટ્યો નહીં. ટેબલ પર વિજયાનો પત્ર વાળેલો પડ્યો હતો, એ પણ જાણે પીઠ ફેરવી ગયેલો લાગ્યો. જગત સાથેના બધા જ સંપર્કો કપાઈ ગયા છે એવું મારા એક મિત્રે એના મૃત્યુના થોડા દિવસ અગાઉ નોંધેલું. એની લાગણી તે ક્ષણે કેવી ઉત્કટ અને તીવ્ર હશે ? એનો ખ્યાલ આજે આવ્યો. અલબત્ત, એની કક્ષાએ કશું અનુભવવા માટે મારી પાસે કારણ ન હતું, એટલે કે જાહેરમાં એકરાર કરી શકાય એવું કશું કારણ ન હતું, બાકી—

ત્યાં બારણે ટકોરા સંભળાયા.

વિજયા તો વાત પૂરી કરીને એટલી વારમાં ક્યાંથી આવી જાય? બીજું કોઈ હશે એમ માનીને જ મેં આવકાર આપ્યો. પણ આગળ આવેલા હાથે જ એનો પરિચય આપી દીધો. એ પૂરેપૂરી અંદર આવે એ પહેલાં અજાણ્યા અત્તરની શાંત સુવાસ ફેલાઈ ગઈ. લાંબો શ્વાસ લઈ, સવિનય આંખો ઢાળી મેં એને બેસવા કહ્યું. તે જ ક્ષણે એની સામે જોઈ શકાયું નહીં. જાણે આવકાર અધૂરો રહી

ગયો. પણ શું થાય? આંખોના ખૂણા ભીના થઈ જશે એવી શંકા ગઈ હતી, બલ્કે બીક લાગી હતી. એવું થાય તો વિજયા શું ધારે? જેને આદરણીય પુરુષ માનતી હોય એને આમ લાગણીવેડામાં ફસાતો જોઈને આ પરદેશમાં રહી આવેલી યુવતી શું ધારે?

‘શું લેશો ?’ મેં પૂછ્યું ત્યારેય એની સામે જોયા વિના જ.

‘તમારો થોડોક સમય – એક મિનિટ !’ અને કહેતાં કહેતાં એ હસી પડી. મારો ભાર ઊતરી ગયો. એના હાસ્યથી વાતાવરણ ખીલી ઊઠ્યું એ વધારામાં. એ આગળ બોલી : ‘મને એમ કે તમે મને તુરત ઓળખી નહીં શકો.’

‘ઓહો ! ત્યારે મારી કસોટી કરવા જ તમે નજર પાછી ફેરવી લીધી હતી!’

‘તમે બધું જ સમજી જાઓ છો !’ જાણે પ્રશંસા કરવાને બદલે એણે મને ઠપકો આપ્યો ન હોય !

‘કોણ જાણે —’ પણ વિજયાએ મને આગળ બોલવા ન દીધો.

‘તમારા માટે આ પુસ્તક ભેટ લાવી છું. માનસશાસ્ત્રનું છે. વાંચીને આનંદ થશે.’

‘મને સમજાશે?’

‘મને સમજાયું છે, પછી—’

‘એવું નથી વિજયા, તમને સમજાયું હોય એ બધું મને ન પણ સમજાય.’

‘કેવી વાત કરો છો ! તમે તો મને ઘણું સમજાવ્યું છે.’

‘એમ? જોઈએ.’

મેં એ ભેટનો સ્વીકાર કરવાના વિવેક ખાતર એનું પાનું ઉઘાડ્યું. એક-બે વાક્ય વાંચ્યાં ત્યાં તો અક્ષરો પડદો હોય એમ ખસી ગયા અને વિજયાનો ભૂતકાળ એનાં રૂપરંગ લઈને પ્રગટ થઈ ઊઠ્યો. એક દિવસ એ એક મૂઝવણ લઈને આવી હતી પણ એની આકૃતિ પર બેચેનીની કશી ઝાંખપ વરતાતી ન હતી. થોડા સંકોચ પછી તો એણે સડસડાટ આખી વાત કહી દીધી. ટૂંકમાં એના માબાપે એના માટે એક મુરતિયો શોધ્યો હતો. એની સામે વિજયાને કશું કહેવાપણું ન હતું, પણ એને એવો એક ખ્યાલ હતો કે પોતે એક બીજી વ્યક્તિને ચાહે છે. એનાં માબાપ કંઈ જડ ન હતાં. એને વિકલ્પ શોધવાની છૂટ આપવા તૈયાર હતાં. પણ વિજયાને હજી ખાતરી ન હતી કે પોતે જેને ચાહે છે એ વ્યક્તિ સામેથી એને ચાહે છે કે નહીં. એટલે કે એ વ્યક્તિ માત્ર વિજયાને જ ચાહે છે કે નહીં. એનો સ્વભાવ પણ આમ મળતાવડો હતો. બીજી છોકરીઓ સાથે પણ એ એટલા જ વિવેકથી બલ્કે રસથી વાત કરતો. અલબત્ત, એમાં એની કશી સ્પૃહા દેખાતી નહીં.

આ બધું ગંભીરતાથી સાંભળી લઈને મેં વિજયાને સલાહ આપેલી : ‘તું એને જ પૂછી લે ને !’

‘એને પૂછું અને એ કહે કે ‘ના, એવું તો કંઈ નથી. તમને હું નથી જ ચાહતો, તો?’

મેં થોડી વાર મૂંગા રહીને, વિચાર કરવાનો સમય એમ જ વિતાવ્યા પછી, માત્ર વિજયાને એક નજર જોઈ લઈને જ કહેલું :

‘ના, એવું તો કોઈ ન કહે.’

વિજયા પાસે જવાબ તૈયાર હતો. આ અંગે એ ઘણું બધું વિચાર્યું પછી જ સલાહ લેવા આવી હતી.

‘એ તો વળી વધુ ખરાબ. પ્રેમના અભાવે પણ એ મને હા પાડે તો તો—’

વિજયાની વાત કેમ કરીનેય મારે ગળે ઊતરે એમ ન હતી. મેં તો જાણે કે ઊંડી પ્રતીતિથી કહેલું :

‘જેને વિજયા ચાહતી હોય એ વિજયાને ન ચાહે એવું તો એના હવે પછીના અવતારમાંય બનવાનું નથી, શક્ય તો એ છે વિજયા કે તું જેને ન ચાહતી હોય એ પણ—’

‘એની સાથે મારે શી નિસબત?’

હકીકતમાં તો હવે હું મુંઝાયો હતો. ઉકેલ ન સૂઝતાં કોઈ મુરબ્બી સલાહ આપે એ ભાવથી કહી બેઠેલો :

‘બસ તો. માબાપે શોધેલા મુરતિયાને પસંદ કરી લે. તું એને ઓળખે તો છે ને !’

‘વર્ષોથી ઓળખું છું. તેથી તો એ ચાહવા માટે જોઈએ એટલો અજાણ્યો નથી લાગતો.’

‘આવી ઝીણી વાતો મને નહીં સમજાય. હું તો એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે લગ્ન પછી પ્રેમ શક્ય છે.’

‘કોની સાથે ?’

– વિજયાએ આશંકાથી પૂછેલું કે રમૂજથી એ મને અત્યારે યાદ આવતું નથી પણ એના અવાજનો રણકો કંઈક જુદો તો હતો જ. જ્યારે મારો જવાબ તો પહેલાંથી તૈયાર હતો :

‘જેની સાથે લગ્ન થાય એની સાથે.’

એના પાછા જવાના સમય પછી પણ એ જે રીતે બેસી રહેલી એ પરથી મને લાગેલું કે એને મારા જવાબથી સહેજે સંતોષ થયો નથી. મને હતું કે થોડા દિવસ પછી એ ફરીથી સલાહ લેવા આવશે. પણ એને બદલે જાણવા મળ્યું કે એની મૂંઝવણ દૂર થઈ ગઈ છે. એણે માબાપે પસંદ કરેલા મુરતિયા સાથે લગ્ન માટે સંમતિ આપી દીધી છે.

પછી અમારે મળવાનું થયું એમાં કશું નોંધપાત્ર નથી. એક સાદા વળાંક વિનાના ઇતિહાસની વિગતો જ છે. એ બંને થોડા વખત પછી પરદેશ ગયેલાં. સુખી થયેલાં. હાસ્તો, સુખી હશે જ. વિજયા તો છે જ. આ ક્ષણે તો સામે જ બેઠી છે. મનથી સુખી ન હોય તો આટલી સુંદર દેખાય ખરી?

પુસ્તક મમતાથી વાળીને, એ બદલ આભાર માની મેં પૂછ્યું :

‘કેટલા દિવસ રોકાવાનાં છો?’

‘કાલે જ જાઉં છું.’

‘બસ?’ વિજયા આમ પાછી પરદેશ જતી રહે એ અંગે મારે કશો ભાવ પ્રગટ કરવાનો હોય નહિ. છતાં મને એની ખોટ સાલવાની હોય એવું વર્તન થઈ ગયું. હું મૂંગો રહ્યો હોત તોય અનુભવ્યું તો હતું જ કે વરદાન મળ્યું તે ક્ષણે પાછું ખેંચાઈ ગયું છે.

એના જમાણા હાથના હલનચલનથી મને થયું કે એ કંઈક દ્વિધામાં છે. એની સામે જોયું. એ માત્ર મને જ સંભળાય એવા ધીમા અને એથી વધુ મધુર બનેલા અવાજમાં બોલી :

‘એક પ્રશ્ન થયો છે, પૂછું?’

‘ઉત્તર મારી પાસે ન પણ હોય એમ માનીને પૂછો.’

‘હું તમને મળવા આવી ન હોત તો તમે મળવાનો પ્રયત્ન કરત?’

‘જુઓ આ પત્ર તમારો જ છે ને ! કેવો સાચવી રાખ્યો છે? શા માટે ? છેવટે વિદાયની ક્ષણેય તમને પહોંચી તો જાત જ.’

‘સાચે જ ?’ આશ્ચર્ય કરતાં તો એ અમીભરી નજરે તાકી જ રહી.

હું એની અને એના પત્રની સામે વારફરતી જોતો રહ્યો, એ આગળ બોલી ત્યાં સુધી.

‘મને બહુ સારું લાગે છે આજે. સાચે જ, બહુ સારું લાગે છે. કોઈકને હું આમ યાદ રહી હોઉં. વર્ષો પછી પણ...’ ક્ષણાર્ધના મૌન પછી કૃતજ્ઞતાને ચિંતાભર્યા અવાજમાં સાચવી રાખવાના પ્રયત્ન સાથે એણે પૂછ્યું : ‘પણ લગ્ન પછી મને કોઈક યાદ આવે એ સારું કહેવાય?’

એ તો જીવનનું આપણા પરનું છૂપું અહેસાન છે વિજયા, લાગણીની વિમળતા જ સારપનું પ્રમાણ છે. આ સહજ રીતે જ સૂઝેલો જવાબ હતો, પણ એ મનોમન બોલાઈ ગયો. એને કહેવાની જરૂર ન રહી. વળી મારે પણ એને કંઈક પૂછવાનું હતું. તેથી હું એટલું જ બોલ્યો :

‘એનો જવાબ તમારી પાસે છે જ. હવે એક બાબતે મારા મનનુંય સમાધાન કરતાં જાઓ.’—પળવાર માટે હું અટકી ગયો. સંકોચ તો ન હતો પણ સૂક્ષ્મ વિવેકની સભાનતા હતી. એના ભોગેય પૂછ્યા વિના રહી શકાય એમ તો ન જ હતું :

‘વિજયા, લગ્ન પહેલાં તમે તમારા પ્રેમની વાત કરેલી શું એ માણસ—’

સાદો જવાબ આપી ન બેસાય એ દહેશતે જ કદાચ એના હોઠ વધુ બિડાયા હશે. પણ એ અપૂર્વ મૌનને એની આંખોના ભાવે વધુ સાર્થક કર્યું હતું. સંવાદ સધાઈ ચૂક્યો હતો. હવે એ ભલે એક શબ્દ પણ ન બોલે. પણ વિજયા જેનું નામ. ફોરમની હળવાશથી અને તાઝા ખીલેલા ફૂલની ખુશી સાથે એ તો બોલી જ :

‘તેથી તો કહું છું કે તમે બધું જ સમજો છો !’

‘કદાચ આજે થોડુંક સમજ્યો હોઉં તો,’ હું વધુ બોલ્યો નહીં. કદાચ આંખના ખૂણા તો ભીના થઈ ગયા હશે પણ શબ્દને સાચવી લીધો.

(‘રઘુવીર ચૌધરીની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ’—માંથી)

At the [Art Institute of Chicago](#), it's now possible to stay in a bedroom that Vincent van Gogh had immortalized through his post-Impressionist work. His iconic painting titled *The Bedroom* was translated into a life-size replica and features all of the details from its namesake, including: thick, sculptural brush strokes; distressed green floorboards; and a haphazard arrangement of furniture and artwork.

‘યાચના’ : મેઘાણીની વિલક્ષણ કાવ્યકૃતિ

• સુરેશ દલાલ

યાચના

મોરલા હો ! મુંને થોડી ઘડી

તારો આપ અષાઢીલો કંઠ : ઘોર સિંધુ ! તારા વીંજણાનું નાનું
ખોવાયેલી વાદળીને હું આપજે એક કલ્લોલ :
છેલ્લી વાર સાદ પાડી લઉ. હૈયું એક નીંદવિહોણું—
ભાલે એને વાયરો ઢોળું.

ઈંદ્રધનુ ! તારા રંગ-ધોધોમાંથી

એક માગું લીલું બુન્દ : રાતરાણી ! તારા ઝાકઝમાળનું
સાંભરતાંને આંકવા કાજે મારે નથી કાંઈ કામ :
પીંછી મારી બોળવા દેજે! ગાઢ અંધકાર-પછેડા
ઓઢાડી દે ઊંઘની વેળા

મેઘમાલા ! તારા લાખ તારોમાંથી

ખેંચવા દે એક તાર :
બેસાડીને સૂર બાકીના
પાછી સોંપી દૈશ હું વીણા.

—ઝવેરચંદ મેઘાણી

(યુગવન્દના’-કાવ્યસંગ્રહમાંથી)

કવિતાનો પ્રદેશ એટલો હરિયાળો છે કે સાચી કાવ્યકૃતિ તો ઉઘાડાં આંખ-કાને ફરીએ તો મળી જ રહે. વિવેચકોને એવી ટેવ પડી છે કે કવિની લાક્ષણિકતાઓને આધારે લેબલ લગાવી દે.

મેઘાણી એટલે પોતાના યુગની ભાવનાઓને પ્રગટ કરતા કવિ; અને એમાંયે પાછું કાવ્યસંગ્રહને આપેલું ‘યુગવન્દના’ શીર્ષક, એથી વિવેચકોને વાત કરવી સહેલી પડે. પણ કવિ જ્યારે પોતાની તમામ લાક્ષણિકતાઓ કે લઢણોને ઝાઝા જુહાર કરીને વિલક્ષણ કૃતિ રચે ત્યારે આપેલું લેબલ ભોંટું કે ઝાંખું તો પડતું જ હશે.

મેઘાણીનો કવિ તરીકેનો બાંધો એવો કે તેઓ કવિતા માટે ઝાઝે ભાગે બાહ્યઘટના પર આધાર રાખે. કવિતાનો સ્વભાવ એવો કે એને આંતરઘટના સાથે નિસ્બત. ‘યાચના’ એ મેઘાણીની વિરલ અને વિલક્ષણ કૃતિ છે. ઓડને ગાઈ-બજાવીને કહ્યું છે કે કવિમાં જે મહત્ત્વનું છે તે એનો પોતાનો અવાજ. પ્રારંભમાં એ ઉછીનો મળે તો પણ કવિએ પોતાની નાભિનો જ આધાર લેવો પડે.

કવિ આ ગીતમાં મોરલા પાસે અષાઢી કંઠ માગે છે. કવિતા એમાં સરસ્વતીનો પ્રસાદ છે, એવું કહીશું તો નવા વિવેચકો કદાચ ભવાં પણ ચડાવે પણ અહીં મેઘાણીએ કોઠાસૂઝથી સરસ્વતીના વાહન મોરલા પાસે કંઠ માગ્યો છે, ખોવાયેલી વાદળીને છેલ્લી વાર સાદ પાડી લેવા માટે. છેલ્લી વારનો સાદ કેટલો તીવ્ર હોય... ઉમાશંકરે પ્રશ્નમાં ઉત્તર પૂરીને કહ્યું છે એમ, ‘કાવ્ય, સમયની ચીસ શાશ્વતી અર્થે?’ સજ્જ કવિ લખે છે ત્યારે એમાં આયાસ હોય તોપણ દેખાતો નથી. મોર નહીં, પણ ‘મોરલા, હો’-નું હુલામણું સંબોધન, અષાઢી નહીં પણ ‘અષાઢીલો’ અને મને નહીં પણ ‘મુંને.’—એક ક્ષણ ‘મુંને’ની જગાએ ‘મને’ મૂકી જુઓ. પંક્તિ સાવ સપાટ લાગશે. લયની પ્રવાહિતા આવા નાના નાના ચમત્કારો દ્વારા પ્રગટતી હોય છે.

ઈન્દ્રધનુ પાસે તો રંગનો ધોધ, પણ કવિ ઝંખે છે એક લીલા બુંદને. સ્મૃતિ વિનાનો પ્રેમ હોતો નથી, અને પ્રિય વ્યક્તિઓના ચિત્રાંકન માટે પીછી બોળવા દેવાની વિનંતી કરે છે. આ યાચના છે, પણ એમાં લાચારી નથી; ભીની ખુમારી છે. કવિ માગે છે ખરા, પણ એ અપૂર્ણતાને પૂર્ણ કરવા માટેની યાચના છે. સરવાળા કે ગુણાકારમાં રસ નથી, પણ સંપૂર્ણતામાં રસ છે. અને એટલે જ એ ‘થોડી ઘડી’ માગે છે, ‘એક બુંદ’ માગે છે, ‘એક તાર’ માગે છે, ‘એક કલ્લોલ’ માગે છે. સુન્દરમ્ની પંક્તિઓ યાદ આવે છે:

એક પાંદડી આપો,

આખું ફૂલ નહિ માગું,

એક પાંદડી આપો, મારા રાજ !

આખી રે વસંત મારી એ રહી.

એકતારા અને જયભેરીનો કવિ મેઘાણી મેઘમાલા પાસેથી તાર એટલા માટે માગે છે કે કશુંક મેળ વિનાનું છે, કશુંક વિસંવાદી છે અને કવિ વિસંવાદને તો કેમ સાંખી શકે?—

‘અમે સારસ્વતો,

સંવાદિતાના સાધકો.

જગતના સહુ કલેશની ભીતર સતત ગુંજી રહ્યો

સંવાદિતાનો ‘સા’,

અવિશ્રાન્ત લગન અમારી ત્યાં સદા.’

(—ઉમાશંકર જોશી)

મને અહીં સૌથી વધુ સ્પર્શે છે આ બે પંક્તિ :

બેસાડીને સૂર બાકીના

પાછી સોંપી દૈશ હું વીણા.

કશુંક જોઈએ છે ખરું પણ રાખી નથી મૂકવું; માલિક નથી થવું. અને વીણાને પાછી સોંપવાની વાતમાં નિસ્પૃહી સૌજન્યનો સૂર અમૂર્ત સુવાસની જેમ અસ્તિત્વની આસપાસ વીંટળાતો લાગે છે.

નબળો કવિ હોત તો નીંદવિહોણું નેણ કહેત; પણ કવિ અહીં નીંદવિહોણા હૈયાની અને એના અજંપાની વાત કરે છે; કોઈકને શાતા આપવાની વાત કરે છે. માણસ પોતા માટે માગે ત્યારે એ યાચના હોય છે, પણ બીજા માટે માગે ત્યારે એ પ્રાર્થના હોય છે.

કવિ છેલ્લે માતાના ગર્ભ જેવો ગાઢો અંધકાર-પછેડો માગે છે; અને ઊંઘની વેળાએ એ ઓઢાડાય એ ઝંખના છે. કલાકૃતિ એ મનુષ્યના અચેતન અને અવચેતન મનમાંથી આવે છે. સમગ્ર રીતે જોઈએ તો આ આખી કૃતિ એ કલાકારની સર્જન-પ્રક્રિયાની કૃતિ છે. સર્જકે પોતાના અંધકારનો મુકાબલો કરવો રહ્યો. ગોર્ડન ડાયસનની આના સંદર્ભમાં કેટલીક પંક્તિઓ જોવા જેવી છે, જેથી આ સમગ્ર કૃતિનો ઉઘાડ એના અજવાળામાં પણ જોઈ શકાય :

‘કાવ્યપંક્તિના ઉઘાડ વચ્ચે

ફૂટપાથની તિરાડ વચ્ચે

કવિ જીવે છે !

* * *

રૂપું ને ચળકાટ એ બેની વચ્ચે

સોય ને લોચનવાટની વચ્ચે

કવિ જીવે છે !

* * *

ત્યાં લગી—

ખુદના અંધારે વીંધાતો,

જીવલેણ તારાથી વીંધાતો,

વ્યથા વ્યથાની વચ્ચે

કવિ જીવે છે !

એક જમાનામાં જીવી ગયેલા અને આજે પણ જીવતા મેઘાણીની આ કવિતા શુદ્ધ કાવ્યાનંદ આપે છે —આપણી કુંઠિત માન્યતાનો વેશ ઉતારીને જો એમાં પ્રવેશ કરીએ તો.

ચિટ્ટી • રમણભાઈ નીલકંઠ

રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ (૧૮૬૮-૧૯૨૮) સાક્ષર યુગના મોટા વિચારક-વિવેચક તથા ‘ભદ્રંભદ્ર’ નામની જાણીતી હાસ્ય-કટાક્ષની નવલકથાના લેખક. એમણે અને એમનાં પત્ની વિદ્યાગૌરીએ સંયુક્ત રીતે ‘હાસ્યમંદિર’(૧૯૧૫) નામે હળવા લેખોનું પુસ્તક પણ લખેલું.

આ લેખ ભલામણ-ચિટ્ટીની વર્ષોજૂની સ્વાર્થવૃત્તિ પર ઠડે કલેજે કરેલો મજાનો કટાક્ષ છે. આજે પણ આ સનાતન વૃત્તિ ક્યાં જોવા નથી મળતી?

રજાનો દિવસ હતો અને હું ચોકમાં હિંચકે બેસી નવલકથાનું પુસ્તક વાંચતો હતો. નોકરે આવીને કહ્યું, ‘કોઈ મળવા આવ્યું છે.’ મળવા આવનારને અંદર લાવવા મેં સંમતિ આપી. તેને મારી સામે પાટ ઉપર બેસાડી આવવાનું પ્રયોજન પુછ્યું. તેણે મારા હાથમાં પત્ર મુક્યો. પત્રના અક્ષર અજાણ્યા હતા અને તેમાં સહી કરનારનું નામ પણ અજાણ્યું લાગ્યું. પત્રમાં લખ્યું હતું, ‘હું ગઈ સાલ આપને આણંદ સ્ટેશને મળ્યો હતો તે યાદ હશે. બે ચલા વેચનારા પોતાની ચલાની તારીફ આપની આગળ કરતા હતા ત્યારે મેં કહેલું કે ટેબલ પર ચલાની દુકાન છે ત્યાંની ચલા આ બન્નેથી સારી છે. કાગળ લાવનારની હકીકત સાંભળી તેની ઇચ્છા પ્રમાણે તેને મદદ કરવા મહેરબાની કરશો. તા.ક. આ માણસ મારા સગામાં છે.’ ચલાનો પ્રસંગ મારી સ્મૃતિમાં નહોતો, અને આટલા જુજ ઓળખાણ પર ભારે બોજો મુકાય છે એમ મને લાગ્યું. પરંતુ ‘સંબન્ધમાભાષણપૂર્વમાહુ: ૧’ (વાતચીત થઈ એટલે તરત મૈત્રી થયેલી ગણાય છે) એ રઘુવંશનું વચન લક્ષમાં લઈ પત્ર લાવનારને તેની હકીકત કહેવા મેં કહ્યું. તે બોલ્યો

‘મારા ભાણેજ છગનલાલ માટે વહીવટદાર સાહેબ વધારે પગારની જગાની ભલામણ નથી કરતા. છગનલાલને આ જગાએ અઠી વરસ થયાં અને વસ્તીપત્રકમાં પિંજારાના મહેલ્લામાં એને ગાળો ખાવી પડેલી. પણ છગનલાલ રૂશવત ખાય છે એમ નોંધણી-કામદારે વહીવટદાર સાહેબના મનમાં ખોટો વહેમ ઘાલ્યો છે. પણ નોંધણી કામદારની મરજી એ જગા પોતાના ભાઈબંધ અમથાલાલના દીકરા છોટાલાલને આપવવાની છે. બહારથી એમ બતાવે છે કે અમથાલાલ સાથે મારે ભાઈબંધી નથી. પણ, નોંધણી કામદાર અહીં આવ્યા પહેલાં સાવલીમાં હતા ત્યારે અમથાલાલના ઘરથી ત્રણ ઘર છેટે રહેતા હતા. એ કહે છે કે હું દસ ઘર છેટે રહેતો હતો તે ખોટું છે. ત્રણ ઘર છેટે રહેતા હતા એવો પુરાવો શું કામ જોવો પડે ?’

‘વહીવટદાર સાહેબની ખાતરી કરાય કે નોંધણી કામદારને અમથાલાલ સાથે ભાઈબંધી છે.’

‘તમારે તેમની ખાતરી કરવી હોય તો તમે કરો.’

‘નાયબ ફોજદાર સાહેબને પુછશો તો તે પણ હા કહેશે !’

‘શાની હા કહેશે?’

‘સાવલીમાં અમથાલાલના ઘરથી ત્રણ ઘર છેટે નોંધણીકામદાર રહેતા હતા તેની. ઊંટની ચોરીની તપાસ કરવા નાયબ ફોજદાર સાહેબ ત્યાં ગયા હતા. રાવળીઆનું ઊંટ હતું અને બજાણીયા ચોરી ગયા એવું ચારણ લોક કહેતા હતા.’

‘આ બધી હકીકત મને કહેવાની શી મતલબ છે ?’

‘વહીવટદાર સાહેબ ઉપર આપ સાહેબ ચીકી લખી આપો કે છગનલાલ રૂશવત નથી ખાતો અને બચરવાળ છે, તો એની ભલામણ કરે.’

‘ક્યા ગામના વહીવટદાર અને તેમનું નામ શું ?’

ચીકીના પ્રાર્થયિતાએ ગામ અને નામ કહ્યાં.

મેં કહ્યું, ‘પણ હું એઓ સાહેબને ઓળખતો નથી. કોઈ દિવસ હું એમને મળ્યો નથી.’

‘પણ આપને તો એ નામે ઓળખતા હશે. આપનું નામ તો જાણીતું છે. એટલું લખી આપો કે, “છગનલાલ રૂશવત નથી ખાતો અને બચરવાળ છે માટે ભલામણ કરશો.” તો ગરીબ માણસનું કામ થાય.’

‘હું છગનલાલને ઓળખતો નથી. એ ગામે હું કોઈ દિવસ આવ્યો નથી તો હું શી રીતે કહી શકું કે એ રૂશવત નથી ખાતો ? એ બચરવાળ છે તે બતાવવા તો તમે વહીવટદાર સાહેબ આગળ એનાં છોકરાંને લઈ જઈ ઊભાં કરજો. મેં કાંઈ એનાં છોકરાં જોયાં છે ?’

‘નોંધણીકામદારે ખોટો વહેમ ઘાલ્યો છે તેથી એ માર્યો જાય છે.’

‘જુવો ભાઈ, હું તમને નથી ઓળખતો, વહીવટદાર સાહેબને નથી ઓળખતો, નોંધણીકામદારને નથી ઓળખતો, છગનલાલને નથી ઓળખતો, તો હું આ કામમાં શી રીતે વચ્ચે પડું?’

‘અમથાલાલની બધી ખટપટ છે. છોટાલાલને જગા અપાવવા માટે એ અમલદારોના કામ ભંભેરે છે. ઊંટની ચોરીના કામમાં પણ એણે ખટપટ કરેલી. એનો કાકો પણ ખટપટીઓ છે.’

‘તેમાં મારે શું ?’

‘ગોવિંદલાલભાઈએ આપને કાગળ લખી આપ્યો છે. આ સિવાય મારે બીજો આધાર નથી.’

‘ગોવિંદલાલભાઈ સાથે મેળાપ થયાનું મને યાદ રહ્યું નથી, પણ, એમણે મને સંભાર્યો તે મહેરબાની કરી છે. તમે એમના શા સગા થાઓ?’

‘એમની દીકરીના દીકરાની સગાઈ મારા મામાની છોડી વેરે થવાની છે.’

‘તમારી હકીકત મેં સાંભળી લીધી. હું ચીકી લખી આપી શકું તેમ નથી.’

‘પણ સાહેબ, મારો ભાણેજ રૂશવત ખાતો નથી અને બચરવાળ છે.’

‘હું ક્યાં કહું છું કે રૂશવત ખાય છે અને બચરવાળા નથી?’

‘તો સાહેબ ચીઢી -’

‘ચીઢીની વાત કરશો જ નહિ. હવે બંધ કરો.’

છગનલાલના પ્રમાણિકપણા વિશે અને બહોળા કટુંબ વિશે ઘણા આગ્રહના વચનો સાંભળી મારે એ માણસને આખરે વિદાય કરવો પડ્યો.

નવલકથા આગળ વાંચવી મેં શરૂ કરી. પણ, અડધું પાન વાંચ્યું એટલામાં તો બીજો મળનાર આવી પહોંચ્યો. તેણે આપેલો કાગળ હું વાંચતો હતો એટલામાં તેણે પાટ પર બેઠાં બેઠાં ઊંચું ડોકું કરી તથા લાંબો હાથ કરી બૂમો પાડી કે, ‘જગાભાઈ ! આવોને ! ભગાભાઈ ! આવો ને ! મગાભાઈ ! આવોને !’ એમ કહી બારણે ઉભેલા પાંચછ માણસોને તેણે ચોકમાં બોલાવ્યા અને તેઓ આવી તેની જોડે પાટ ઉપર બેઠા. મને આપેલો કાગળ મારા ઓળખીતાનો હતો. તેથી આ પરિચય સકારણ ગણી મેં આગમન કારણ પૂછ્યું. પ્રથમ આવનારે કહ્યું,

‘અમારા ગામમાં સરકાર સુધરાઈ ખાતું કાઢે છે.’

મેં કહ્યું, ‘બહું સારું.’

બધા બોલી ઉઠ્યા, ‘શું બહું સારું? કર નાખે તેથી અમે વેપારી માર્યા જઈએ !’

‘ગામમાં રસ્તા થશે. દીવાબત્તી થશે. એ બધું કાંઈ કર નાખ્યા વગર થાય?’

‘અમારે તો એમાંનું કાંઈ ના જોઈએ. નિશાળ તો હાલે છે તે સરકારને બંધ કરવી હોય તો બંધ કરે. છોકરા નજીકને ગામ જઈ ભણશે. પણ સુધરાઈ ના જોઈએ. અમારું ગામ તો ખાડાટેકરાવાળું છે તેમાં સુધરાઈને શું કરવી છે? આજ લગી સુધરાઈ વિના ચાલ્યું અને હવે સુધરાઈ શા માટે કાઢે છે?’

‘એ બધું મને શા માટે કહેવા આવ્યા છો?’

‘દીવાનસાહેબ ઉપર ચીઢી લખી આપો કે અમારા ગામમાં સુધરાઈ ના કાઢે.’

‘એમ શી રીતે બને? રાજ દીવાન સાહેબને ચલાવવું અને હું અહીં બેઠો બેઠો ચીઢીઓ લખું કે આમ કરજો અને આમ ના કરજો? રાજવહીવટના કામમાં માથું મારવાનો મને શો હક?’

‘આપ દીવાનસાહેબને લખો કે આ ગામ સુધરાઈ કાઢવા સરખું નથી. સુધરાઈથી ગામમાં ખટપટ જાગશે માટે સુધરાઈ કાઢવી ન જોઈએ.’

‘દીવાન સાહેબે તજવીજ કરીને અને કાગળો વાંચીને જે અભિપ્રાય બાંધ્યો હોય તે મારી ચીઢીથી ફેરવી નાખે એ આપની માગણી વાજબી છે? જેને માથે રાજની જવાબદારી હોય તે નક્કી કરે કે ફલાણાં પગલાં લેવાં કે ન લેવાં, હું એમાં મારો અભિપ્રાય આપી શકું નહિ.’

‘ભાઈએ તો કહ્યું કે તમે જશો એટલે ચીઢી લખી આપશે.’

‘મારે કેવી રીતે વર્તવું એ નિર્ણય કરવાની થોડી ઘણી છુટ તો મને ખરી કે નહિ?’

એ ગામમાં સુધરાઈ સ્થપાયાથી પડવાનાં દુઃખ વિશે અનેક કલ્પનાઓ સંભળાવી ડેપ્યુટેશન ઘણી આનાકાની વિદાય થયું.

નવલકથાનું પાનું હું પુરું કરી રહ્યો એટલે એક વહોરાને લઈ એક માણસ આવ્યો. તેણે કહ્યું, ‘-ભાઈએ કહ્યું છે કે આ વહોરાજીની હકીકત ખરી છે માટે એને ચીઢી લખી આપવા જેવું છે.’ સંદેશો કહી તે ચાલતો થયો ને વહોરાજીને બક્ષિસ રૂપે મૂકતો ગયો. વહોરાજીને પૂછતાં માલમ પડ્યું કે એક કોર્ટમાં તેની અપીલ ચાલવાની હતી. તે કોર્ટના ન્યાયાધીશ પર તેને ચીઢી જોઈતી હતી. મેં કહ્યું,

‘ઇનસાફના કામમાં ચીઢી અપાય નહિ.’

‘હું બી એવી ચીઢી માગુંચ કે ઇનસાફ કરજો.’

‘એવી ચીઢીનો અર્થ એ થાય કે તમે સાધારણ રીતે ગેરઇનસાફ કરો છો પણ આ કામમાં ઇનસાફ કરજો.’

‘એઓ સાહેબ હમેસ ઇનસાફ જ કરે છે.’

‘ત્યારે ચીઢીની જરૂર શી?’

‘ફક્ત જમની આંખ ને દાબી આંખ જેટલો ફરક રાખે એતલી મારી અરજ છે.’

‘મતલબ કે મારે લખવું કે આ વહોરાજી તરફ પક્ષપાત કરી ગેરઇનસાફ કરજો.’

‘નહિ સાબ, આદમ જાતને દાબા-જમનીમાં ફરક કરવો પરે છે.’

‘ઇનસાફ કરનારને તો જેનું ખરું હોય તે જમણો અને જેનું ખોટું હોય તે ડાબો. તમારું ખોટું જણાય તો પણ ન્યાયાધીશ તમને જમણા ગણે એવી ભલામણ શી રીતે કરી શકાય?’

‘ભાઈએ તો કહ્યું કે તમને જરૂર ચીઢી લખી આપસે.’

‘એઓ સાહેબ તો મહોટા માણસ છે. એમણે આવી ભલામણ કરી તેથી નવાઈ લાગે છે. પણ ઇનસાફના કામમાં ન્યાયાધીશને હું કદી ચીઢી લખતો નથી કે ભલામણ કરતો નથી.’

ડાબી જમણી આંખના ફરકની ફીલસૂફી મને અનેક પ્રકારે ફરીફરીથી સમજાવી વહોરાજી ઘણી નામરજીથી વિદાય થયા.

પરંતુ નવલકથા આગળ વાંચવાનું મારા નસીબમાં નહોતું. મારો જૂના વખતનો જાણીતો અને સરકારી નોકરીમાંથી બરતરફ થયેલો એક કારકુન તરત દાખલ થયો. તેની બરતરફીના હુકમમાં રહેલી ભૂલો વિશે વિસ્તારી વિવેચન તેણે મને અનેક વાર સંભળાવ્યું હતું અને તેની પુનરુક્તિ માટે હું સજજ થયો. પરંતુ હવે તેણે જુદી દિશામાં વહાણ વાળ્યું હતું. તે બોલ્યો :

‘મારી પ્રથમની નોકરી પાછી મેળવવાની માથાકૂટ મેં મૂકી દીધી છે, મને બીજી નોકરી મળે તો બસ છે. તમે મારા છોકરાને નિશાળમાં નોકરી અપાવી પણ ઇજનેર ખાતામાં નોકરી માટે મેં અરજી કરી છે માટે ઇજનેર સાહેબ પર મને ચીઢી લખી આપો કે એમના ખાતામાં જો નોકરી મારે લાયક હોય તો મને રાખે. અને ઇજનેર સાહેબના ઉપરી સાથે તમારે ઓળખાણ હોય તો તેમના પર પણ ચીઢી લખી આપો. અને, વસુલાત ખાતાના જે મહોટામાં મહોટા અધિકારી સાથે

તમારે પિછાણ હોય તેના પર ચીઢી લખી આપો, કે તમારા તાબાના સહુ અધિકારીઓને ભલામણ કરજો કે રૂ. ૭૫)ની જગા ખાલી પડે ત્યારે પહેલી આ માણસને આપે. અને જંગલખાતાના જે ઉપરીને તમે ઓળખતા હો તેના પર ચીઢી લખી આપો કે ખાલી પડતી જગા આ માણસને આપજો. અને હાલ જગા ખાલી ન હોય તો નવી જગા કહાડી આ માણસને આપજો. તમે લખશો તો જરૂર નવી જગા કહાડશે. મીઠા ખાતાના ઉપરીને તો તમે ઓળખો છો માટે તેના પર ચીઢી લખી આપો કે મારો માણસ છે માટે એને જગા આપ્યા વગર ચાલે એવું નથી; કોઈ એની વિરુદ્ધ કાંઈ કહે તો સાંભળશો નહિ.’

‘તેના કરતાં હું તમને ગવર્નર જનરલસાહેબ ઉપર ચીઢી લખી આપું તો કેમ ?!’

‘શી ચીઢી લખી આપશો ?’

ચીઢીમાં એમ લખું કે આ માણસને સરકારી તીજોરીમાંથી એક લાખ રૂપીઆ આપજો, કેમકે નાણાં વિના એ બહુ દુઃખી થાય છે.’

‘તમારે મન તો મશકરી છે પણ અમે કામધંધા વગર હેરાન થઈએ છીએ.’

‘ત્યારે તમે જુદાજુદા અમલદારો પર મારી પાસે અણઘટતી ચીઢીઓ લખાવી મારી હાંસી કરાવવા પ્રયત્ન કરો છો એ તમારા ધ્યાનમાં નથી આવતું? એવી માગણી હું કરું તે તેઓ સ્વીકારી શકે ખરા કે ?’

‘માગણી કરવામાં તમારું શું જાય છે? મારું નશીબ હશે તો કોઈ ઠેકાણે જોગવાઈ થઈ જશે.’

‘તમારે મન તો એમ કે વાગે તો તીર નહિતર ટપ્પો ! હું મુરખ ગણાઉં તેની તમને ચિંતા નથી.’

‘સાહેબ, આટલી ઉમ્મરે મારી નોકરી ગઈ. હવે હું શો ધંધો કરું? બરતરફ થયેલા માણસને નોકરીમાં રાખવા કોઈ ખુશી ના હોય એ શું વાજબી છે? પરમેશ્વરને કોઈ કહેનાર નથી કે એ લોકોને આવી કુબુદ્ધિ કેમ આપે છે?’

‘મને એવો વિચાર આવે છે કે બધું રહેવા દઈ હું તમને પરમેશ્વર પર ચીઢી લખી આપું કે "આ માણસને સ્વર્ગમાં દાખલ કરજો. એણે કાંઈ પુણ્ય કર્યાનું તો મારા જાણવામાં નથી પણ એ મારો ઓળખીતો છે." પછી તમારે આ દુનિયાની વાતોની કાંઈ પરવા જ કરવાની નહિ, અને તમે સ્વર્ગમાં જઈ તમારા તરફ થયેલા અન્યાય વિશે પરમેશ્વર સાથે સવાલ જવાબ કરજો.’

‘હજી તો મારે ઘણું જીવવું છે. રસ્તો ખોદનારા મજૂરોની હાજરી લખવાની હંગામી નોકરી મને મળે તેવી ચીઢી લખી આપો એટલે બસ છે. હું રૂશવત લીધી માટે બરતરફ થયો નથી પણ વગર રજાએ ગેરહાજર રહ્યો માટે બરતરફ થયો છું એટલું ચીઢીમાં સમજાવજો.’

ચીઢી લઈ તે વિદાય થયો. પણ સૂર્ય આથમે ને ચંદ્ર ઊગે તેમ તેની પીઠ અદશ્ય થઈને તરત એક ‘કંત્રાટી’ દાખલ થયો. તેણે એક મ્યુનિસિપાલિટીની નિશાળનું મકાન બાંધવાનો કોન્ટ્રાક્ટ રાખ્યો હતો, પણ બાંધકામમાં ચુનાને ઠેકાણે છાંં વાપર્યું હતું, ઈંટો પાકી લાલને બદલે આમરસી વાપરી હતી. લાકડાં મલબારી સાગને બદલે વલસાડી સાગનાં વાપર્યાં હતાં, પાટીઆં આખાંને બદલે ફાટોવાળાં વાપર્યાં હતાં, વળીઓ ઓછી જાડાઈની વાપરી હતી અને સ્કુને બદલે ખીલા વાપર્યાં

હતા. પાયા શરત પ્રમાણે ઊંડા કર્યા નહોતા : એવાં કારણોથી મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી કોન્ટ્રાક્ટના પૈસા મળતા નહોતા. મેં પુછ્યું, ‘મ્યુનિસિપાલિટી આ વાંધા કહાડે છે તે ખોટા છે ?’

‘બીજા અદાવતીયા કંત્રાટીઓની નનામી અરજીઓ પરથી મ્યુનિસિપાલિટીએ આ વાંધો કહાડ્યા છે.’

‘પણ કોઈએ આ વાંધાના ખરાખોટાપણા વિશે તજવીજ કરી છે ?’

‘સરકારી ઈજનેર ખાતાના ઓવરસીઅરે મ્યુનિસિપાલિટીના લખાણ ઉપરથી તજવીજ કરી છે.’

‘તેમણે શો રીપોર્ટ કર્યો છે ?’

‘તેમણે તો લખ્યું છે કે મકાન તદ્દન રદ છે અને પાડી નાખવું જોઈએ.’

‘એટલે આ વાંધા એમને ખરા લાગ્યા છે?’

‘હા, પણ મારા અદાવતીયાની ખટપટથી આ કામ ઊભું થયું છે.’

‘કામ ઊભું થવાનું કારણ ગમે તે હોય, પણ તમે કોન્ટ્રાક્ટ પ્રમાણે બાંધકામ કર્યું નહિં અને નબળું મકાન કર્યું તો તમને મ્યુનિસિપાલિટી નાણાં શી રીતે આપે?’

‘સાહેબ, હું તો માર્યો જાઉં છું. મારે માલ માટે વેપારીઓનાં બીલ ચુકવવાનાં છે અને કડીઆ સુતારના રોજ ચુકવવાના છે. મ્યુનિસિપાલિટી પૈસા ન આપે તો હું શી રીતે નાણું પતવું?’

‘કપટ કર્યું તો તેનું ફળ ભોગવો.’

‘કપટ શાનું? બધા કંત્રાટીઓ એમ જ કરે છે. એ તો છીડે ચઢ્યો તે ચોર. કંત્રાટ પ્રમાણે બધું કામ કરે તો કંત્રાટી કમાય શું? વચમાંના નાના નોકરોનાં મન મનાવવાં પડે અને હરીફાઈમાં કંત્રાટની રકમ તો ઓછી રાખવી પડે. ચશમપોશી વિના ધંધો જ ચાલે નહિ.’

‘એ નીતિશાસ્ત્ર તમને મુબારક હો. પણ હું આ કામમાં શું કરી શકું?’

‘મ્યુનિસિપાલિટીના સેક્રેટરી સાહેબ ઉપર આપ ચીઢી લખી આપો તો મારું કામ થાય?’

‘સેક્રેટરી સાહેબ તો ધારે તે કરી શકે.’

‘શું ધારે? તમારા બાંધકામ માટે એમના ઈજનેર ખાતાએ રીપોર્ટ કર્યો હશે, એમણે પોતે રીપોર્ટ કર્યો હશે. સરકારી ઓવરસીઅર રીપોર્ટ કર્યો છે, તે છતાં તમને નાણાં આપવાનું શી રીતે ધારે?’

‘બધા કાગળો એક જ તુમારમાં છે.’

‘તેથી શું?’

‘એ તુમાર ગુમ થઈ જાય તો હું બીજા સારા રીપોર્ટ મેળવી શકું.’

‘સેક્રેટરી સાહેબને દગો કરવાની હું ચીઢી લખું એવી સૂચના કરતાં શરમ નથી આવતી?’

‘સાહેબ, હું માર્યો જાઉં છું. બચરવાળ છું, ગરીબ માણસ છું. આપ ભલામણ ના કરશો પણ ચીઢી લખી આપો તો બસ છે. હું તે લઈને સેક્રેટરી સાહેબને મળીશ. ચિઢીમાં ગમે તે લખજો.’

‘ગમે તે લખીશ તો ચાલશે?’

‘હા સાહેબ.’

નોટપેપર લઈ તે પર મેં ચીઢી લખી આ પ્રમાણે વાંચી સંભળાવી :

"આ ચીઢી લાવનાર જે માગણી કરે છે તે એવી અઘટિત છે કે હું તેની ભલામણ કરું જ નહિ. પણ ગરજવાનને અક્કલ નથી હોતી અને સ્વાર્થથી અંધાપો આવે છે તેના નમુના તરીકે આ માણસને આપની પાસે મોકલું છું એ કહેશે તેથી આપને ક્રોધ ચઢશે, પણ કામના બોજમાં રમુજ પણ થશે."

તે બોલી ઉઠ્યો, ‘સાહેબ આવી ચીઢી!’

‘તમે તો કહો છો ને કે ગમે તેવી ચીઢી લખશો તો ચાલશે!’

‘ગમે તેવી એટલે મને ગમે તે રીતે ફાયદો કરે તેવી.’

‘હવે તમે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ, નહિ તો તમે તેમ કરવા ધારેલા દગા વિશે હું પોલીસને ખબર આપીશ.’

"કંત્રાટી" ચાલ્યો ગયો અને "ગમે તેવી" ચીઢી પડી રહી.

ચીઢીના પ્રાર્થયિતાઓની ‘લેવી’ સાંજ સુધી ચાલુ રહી. નોકરી માટે, બદલી માટે, ઘર ભાડે આપવા માટે, વરકન્યાના સગપણ માટે, મફત મોતીઓ કાઢવા માટે, વેપારની ભાગિદારીમાં સામેલ કરવા માટે, કરામાં બારણું મુકવા દવા માટે, રસોઈઓ આપી દેવા માટે વગેરે કામ કરવા માટે ભલામણની ચીઢીઓ માગનારા એક પછી એક આવતા જ ગયા. મને શક પડ્યો કે મારે બારણે કોઈએ પાટીઉં માર્યું હશે કે "આ ઠેકાણે ચીઢીઓ અપાય છે." તે માટે હું ઓટલે જઈને જોઈ આવ્યો પણ એવું પાટીઉં જોવામાં આવ્યું નહિ. પ્રાતઃકાલે આશા રાખી હતી કે આજે રજા છે તેથી આરામ લેવાશે, નવલકથા વંચાશે, અને દહાડાની થોડી ઉંઘ લેવાશે તે બધી આશા વ્યર્થ ગઈ. સૂર્યાસ્ત થયો હતો ત્યારે સ્વ. મણિશંકરના ‘વસંતવિજય’માંના એક શ્લોકમાંના થોડા શબ્દ બદલી હું ઉચ્ચારવા લાગ્યો :

"ઘેલી બની બધી સૃષ્ટિ ચીઢીમાં હાલ ન્હાય છે,

હાય ! એક જ આ મારા હૈયામાં કૈંક થાય છે."

ચીઢી લખી આપવાનો હક કોઈને વેચાતો લેવો હોય તો એક પૈસા માટે ‘કુલ અભરામ ન દાવે’ ‘અઘાટ’ વેચાણ કરી આપવા હું ખુશ છું.

(જોડણી લેખકના મૂળ ૧૯૧૫ના લેખ મુજબ રાખી છે.)

[‘હાસ્યમંદિર’-માંથી]

This unconventional accommodation was created to celebrate the exhibition [Van Gogh's Bedrooms](#), which centers around the artist's chamber in Arles, France. The influential space inspired him to create three distinct paintings from 1888 to 1889. His first iteration was produced shortly upon moving into his Yellow House, but it suffered water damage after completion. Van Gogh's second and third paintings were produced to preserve the original composition—one of them was created in an asylum while the other was a present for his mother and sister. Van Gogh's Bedroom unites all three versions of The Bedroom for the first time in North America.

મા ગઈ એ પછી...

- યોગેશ જોષી

મા	એમ તો
ગઈ	મારી આંખોમાં
એ	ચમકે છે
પછી	માની આંખો.
નથી આવતી	
હાલરડા જેવી મીઠી	મારા મગજમાં
દરિયા સમી ઊંડી	બેઠો છે નચિકેતા
ઊંઘ...	સ્થિતપ્રજ્ઞ
	ધ્યાનમુદ્રામાં
વહેતો	
અસ્થિકુંભ	પણ
લઈ ગયો જાણે	હૈયું તો
મારી	હજીયે
હયાતીનોય	ઉપનિષદોમાં
કોઈક અંશ...	શોધ્યા કરે છે
	માના ખોળા જેવો
	એકાદ શબ્દ...

[નવનીત-સમર્પણ, જાન્યુઆરી ૨૦૧૬]

ભાખરી • અરુણા જાડેજા

ભાખરી શબ્દ અર્થઘન છે. 'ખરું' શબ્દની વિવિધ અર્થછટાઓ જેમાં સમાઈ છે તે છે ભાખરી. ખરા રૂપિયાનું ખરાપણું જેમાં છે તે, શેકાઈને-ભૂંજાઈને ખરી ગઈ છે તે, જે ખરું કરાવે તે અર્થાત્ કોઈ વાતે ઊણી ન ઊતરે તે, જે ખરા પરસેવાની છે તે, જે પોતાના નામને ખરું પાડી બતાવે તે અને તેથી જ બધી રીતે ખરી અર્થાત્ યથાર્થ છે તે આપણી આ ભાખરી!

ગુજરાતી ભાખરી શબ્દ પર મરાઠી 'ભાકરી' શબ્દની અસર લાગે છે. અને આ 'ભાકરી' શબ્દ સંસ્કૃત શબ્દ 'ભ્રસ્જ' પરથી આવ્યો છે. 'ભ્રસ્જ' એટલે શેકવું, ભાર દઈને ખરી કરેલી, સરખી શેકેલી તે ભાખરી. પણ આપણો ગુજરાતી શબ્દ અને મરાઠી 'ભાકરી' શબ્દ અર્થમાં ફેર છે. આપણી આ ઘઉંના લોટની ગુજરાતી ભાખરી માટે મરાઠીમાં 'ગાકર', 'અરોળી' કે 'દામટી' જેવા શબ્દો વપરાય છે. પણ મરાઠી 'ભાકરી' પણ સ્ત્રીલિંગી જ છે. આપણી જેમ બાજરી-જુવાર-નાચણી(રાગી)ના જે રોટલા થાય તેને મરાઠીમાં 'ભાકરી' કહે છે, આદિવાસી વગેરે વિસ્તારમાં એને 'ભાકર' કહે છે. પણ મેં કેટલાયે મરાઠી-ગુજરાતી અનુવાદોમાં જોયું છે કે એમાં મરાઠી 'ભાકરી' શબ્દનો અર્થ આપણી આ ગુજરાતી ભાખરી એવો કરેલો હોય છે. આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં તો હજી ઘઉંના લોટમાં પાણી રેડીને જાડા પૂડલાની જેમ ઉતારવામાં આવે છે કે થેપવામાં આવે છે તેને ઘઉંના રોટલા કહે છે પણ મહારાષ્ટ્રમાં (સરહદ સિવાય) ઘઉંના લોટ સિવાયના બાજરી-જુવાર-નાચણીના એમ ત્રણેક જાતના જ રોટલા જોવા મળે છે. તેથી મરાઠી 'ભાકરી'નો ગુજરાતી અનુવાદ ગુજરાતી ભાખરી ન થઈ શકે. હશે. જવા દો. મરાઠી 'ભાકરી'-પુરાણ બંધ, આપણું ગુજરાતી ભાખરી-પુરાણ શરૂ.

○

આ ખરી ભાખરી મોટે ભાગે સાદી એટલે મીઠામરચા કે ગળપણ વગરની જોવા મળે છે છતાંયે અત્યંત સ્વાદિષ્ટ અને તેય ઘઉંની જ જોવા મળે છે.

આ ભાખરીને વધુ પૌષ્ટિક બનાવવા માટે જવ અને રાગીનો લોટ એમાં ઉમેરીએ કાં તો ઘઉં સિવાય એકલા જવ-રાગીની પણ ભાખરી અતિ સ્વાદિષ્ટ બને.

હવે આ ભાખરીનું સર્વ સામાન્ય એવા ત્રણ વિભાગમાં વર્ગીકરણ કરીએ, પછી એ ઘઉંની હોય, જવ-રાગીની હોય કે મઠની હોય.

૧. સાદી : ભાખરી માટે ઘઉંના કકરા-ઝીણા લોટમાં લહેજતભર્યું સહેજ મીઠું તો હોય જ, હરખમ્હોયું મોણ તો ખરું જ. પણ શેકેલું જીરું કે શેકેલો અજમો બે હાથમાં મસળીને લોટમાં ભેળવી દેવાનો અને પછી ભાખરીબાઈને પરંપરાગત પ્રક્રિયામાંથી પસાર થવા દેવાનાં.

૨. ગળી : આ ભાખરીના લોટમાં ગોળનું પાણી રેડીને, શુકનનું મીઠું ભેળવીને, શેકેલા તલ સોહાવીને, એલચી કાં તો જાયફળનો ભૂકો ભેળવીને થવા દો ભાખરીબાઈને અતિશે મીઠડાં ને સુગંધાં, એવાં તે મીઠડાં કે એનામાં મીઠડાં લીધે છૂટકો.

* ગોળવાળી શ્યામ ભાખરી દીઠે ન ગમતી હોય તો ખડી સાકરનું પાણી રેડીને એને સોહામણી થવા દો.

* ભૂંજેલા શક્કરિયાનો માવો ભાખરીના લોટમાં ભેળવો અને સહેજસાજ ગળી એવી, ગળપણના સ્વાદને નિખારે એવી નોખીઅનોખી ભાખરી તૈયાર થશે.

* મોચેલા ઘઉંના લોટને મધના પાણીથી બાંધવાનો, સહેજ તજનો ભૂકો જોઈએ. તજ અને મધને પણ સારાસારી.

૩. મસાલાવાળી :

* આ ભાખરીના લોટમાં શેકેલી મેથીના કુરિયા કે મેથિયો મસાલો, શેકેલું જીરું કે શેકેલો અજમો, શેકેલા તલ ('શેકેલું' તો ખરું જ), રસોઈના પ્રાણસમું મીઠું, નેહુભર્યું મોણ નાખીને રસનાદેવીને લહેર કરાવો.

* સ્વાદની અભિરુચિ એકદમ ઉચ્ચ હોય તો લોટમાં મીઠા સાથે ફક્ત મરીનો અધકચરો ભૂકો નાખી જુઓ, ફરસી પૂરીને ટક્કર મારે એવી આ ખરીમરી ભાખરી.

* શિયાળામાં મઠના લોટની થતી ભાખરી અર્થાત્ મઠિયણ, આજના મઠિયાની દાદીમા. ભારે ઠાવકાં, મઠિયા જેવા ઉછાંછળાં નહીં. વળી, ઘઉંના લોટમાં મઠનો લોટ ભેળવેલાં મઠિયણબાઈ પણ લાગે બહુ મજેનાં. મઠિયાનો સ્વાદ જોઈતો હોય તો સહેજ ગળપણ ઉમેરવાનું.

* પેટભાઈને સાજાસમા રાખવા ભાખરીમાં મોં બગાડ્યા વગર દિવેલનું મોણ પણ નખાય છે.

આપણા ગુજરાતીઓનું સવારનું શિરામણ પણ ખરું અને રાતનું વાળુ પણ ખરું એવી આ ભાખરી પર તો આપણી જ મોનોપોલી, આપણી જ પેટન્ટ!

હિતેચ્છુ વૈદ મહારાજ તો અમુક ઉંમર પછી એટલે જેમની પાચનશક્તિ નબળી થઈ ગઈ હોય તેવા વડીલોને શિરામણ કે વાળુની જેમ બપોરના જમણમાં પણ ભાખરી જમવાનું સૂચવે છે તે આ જ કારણે.

ચાલો, ભાખરીની ખરાઈ કરીએ. સવારના નાસ્તામાં ભાખરીની સામે ટોસ્ટ મૂકીએ. ભાખરી ઘઉંના કકરા લોટવાળી અર્થાત્ રેષાવાળી તો ટોસ્ટ મેંદાના અર્થાત્ પચતાં કલાકોના કલાકો લાગે એવા લોચાવાળા. ભાખરીમાં સિંગતેલનું મોણ તો ટોસ્ટમાં ડાલ્ડાનું!!! ચુકાદો તમારી કોરટમાં!

આપણા ગુજરાતમાં તો આપણાં દાદીમા-નાનીમાના ભવ્ય વારસા સમી ઘઉંના કકરા લોટમાંથી બનતી ઉપર્યુક્ત ખરી ભાખરી લગભગ ત્રણેક રીતે થતી જોવા મળે છે. એક તો તવા પર શેકીને, બીજી ગેસ-સગડી પર શેકી-ફુલાવીને અને ત્રીજી તવા પર તેલ મૂકીને સાંતળીને. ત્રીજીનો નંબર ગુણવત્તામાં ત્રીજો જ છે. પહેલી-બીજી ભાખરી તવા પર શેકેલી અને ગેસ પર શેકેલી બન્ને આપણી સહનશક્તિ અને ધીરજના ગુણને કસોટે છે. લસોટે છે; પોતે શેકાઈ જાણે, ઘીની જેમ આપણને તાવી જાણે અને તપાવી-તપાવીને સોનાની જેમ આપણને પણ તાવી જાણે. આ ભાખરી જેવા ખાદ્ય પદાર્થો તો મૂળે સ્ત્રીને વધુ કાઠી કરવા, ખરી કરવા, નક્કર કરવા શોધાયા હશે. છટ્ અહીં મહારાજનું તો કામ જ નહીં. મહારાજને તો ઘર ગણવાનાં હોય, એકથી બીજું એમ કામ પતાવવાનાં હોય, એ વળી ભાખરીને મસળી-દબાવીને ક્યાંથી ખરી કરવાના?

કોક દલીલ પણ કરે કે આજના ભાગદોડના સમયમાં આવડો તે સમય ક્યાંથી કાઢવો? કાઢી શકાય. કામ તબક્કાવાર થતું હોય. પહેલાં મોયેલો લોટ બાંધીને એકબાજુએ મૂક્યો, થોડી વારે એને મસળી-ખાંડીને બેચાર ભાખરી વણી કાઢી, એક મસમોટો તવો લીધો (એ તો વસાવવાનો, કેમ ઢોસાનો તવો ઘરમાં હોય છે જને!), એના પર નાની મજાની પાંચ-છ ભાખરી એક સાથે શેકાવા મૂકી દેવાની, એ

શેકાતી જાય ત્યાં સુધી આપણી બીજી ભાખરી વણાતી જાય પણ આ ધીમા ભાખરીબાઈની સંગે બીજાં કામ પણ રસોડામાં ગરબા લેતાં-લેતાં થઈ જાય, ભાખરી શેકાય ત્યાં સુધી આમ કાંઈ ગેસ પાસે જ ગાલ પર હાથ ટેકવીને ઊભા રહીને ભાખરીને ટગર ટગર તાકી રહેવાની જરૂર નથી. અમારા ગામડામાં આજકાલની નવી આવેલી વહુવારુ આમ જ ગેસ પાસે હાથ પર હાથ મૂકીને પેલો ચઢતો એકનો એક રોટલો તાક્યા કરે. જ્યારે અમારી પેઢી તો : ગેસના બે ચૂલે તાવડી તપેલી હોય, બન્ને બાજુ રોટલા ચઢતા જાય, સાથે સાત પાણીનો ને કાંડાને જોરે મસળાઈને ઘડાયેલો ડાબા હાથ પરનો રોટલો સામેની તપેલી તાવડી પર ક્યારે જગ્યા ખાલી થાય અને પોતાને બિરાજવા મળે તે માટે અધીરો બન્યો હોય અને બાકી રહેલો બીજો ખાલી જમણો હાથ રસોડામાં બીજાં કેટલાંય કામ એક હાથે પતાવતો જાય.

ભાખરીનું પણ એવું જ. રોટલાની જેમ ભાખરીય સાત ઉતાવળે ન ચડે. ભાખરીની વાત કરીએ તો એમાં ઘઉંનો એકલો કકરો લોટ ન ચાલે નહીં તો ભાખરીબાઈમાં ભારે કડકાઈ આવી જાય, કકરા લોટની સાથે થોડો ઝીણો લોટ પણ ભળે. એ તો ‘વજાદપિ કઠોરાણિ...’ જોઈએ. ભાખરીના કકરા લોટમાં ઝીણો લોટ ભળતાં હવે ભાખરીનું અસલ સ્વરૂપ બંધાય. એક નાનકડી ભાખરીએ તેલનું મોણ એક ચમચી તો જોઈએ જ, એવું હોય તો ઉપર ઘી ન ચોપડશો પણ લોટમાં મોણની કસર ન ચાલે. હવે જાડો-ઝીણો ઘઉંનો લોટ, એમાં તેલ (કોલેસ્ટરોલની બલા વળગી ન હોય તો ઘી)નું મોણ અને બને તો મલાઈ ઉતારેલા દૂધે લોટ બાંધવાનો, કઠણ...

...પછી એ બંધાયેલા ભાખરીના લોટને પાપડ કે મઠિયાના લોટની જેમ નાના દસ્તાથી લૂએલૂએ ખાંડતા જમવાનું ને ભાખરી વણતા જવાનું. વણાયેલી ભાખરી પર હાથની આંગળીથી ખાડા પાડવાના, બને તો બૂઠા ચપ્પુથી અધૂકડા અને ઉપરછલ્લા કાપા પાડતા જવાનું, જેથી એ ભાખરીબાઈ ફુલાઈને ફાળકો ન થઈ જાય. જુઓ, અહીં આ ભાખરી આપણામાં સહનશીલ, ધીરજ જેવા ગુણોને કેળવતી કેળવતી આપણને સ્થિતપ્રજ્ઞ પણ બનાવે છે. જે ફુલાય તે જ ભારેખમ બની જાય. તેમાં જ હલક હલકારતાં ભાખરીબાઈ ભારમાં ન રહેતાં પચવામાં હલકાંફૂલકાં હોય છે....

....હવે ભાખરીનો ત્રીજો તબક્કો શરૂ થાય છે, ત્યાં જ આપણી કસોટી છે. તપેલા તવા પર મધ્યમ તાપે આ ભાખરી નિરાંતે થઈ રહી છે...

...નિરાંતવે જીવે શેકાયેલી ભાખરી હવે ચોથા અંતિમ તબક્કા તુરીયાવસ્થામાં અર્થાત્ આપણા મોંમાં પ્રવેશ પામે છે....

...અને આપણા મોંમાં ઓગળતી એ ઉદરે તુરીયાતીત બની જાય છે.

॥ અથાતો અન્નજિજ્ઞાસા ॥

હવે મને કવિતા લખતાં આવડી છે • જાગૃત ગાડીત

ઘણાં વર્ષો પછી હવે,
મને કવિતા લખતાં આવડી છે.

હવે,
હાથમાં પેન ધૂજ્યા નથી કરતી
કલાકો સુધી
હૃદયમાં કોઈ આતંક નથી છવાતો
એક શબ્દને
કાગળ પર ઉતારતાં.
મને સમજાઈ ચૂક્યું છે કે કોઈ ઉલ્કાપાત
નથી થઈ જવાનો કાગળ ઉપર.
કવિતા લખવી એ પણ એક કામ જ છે,
બીજા કોઈ પણ મહેનતના કામ જેવું.

હું ખડ્ડસ કવિ થવા માંડ્યો છું,
આરામથી ચા પીને બેઠાં બેઠાં ચારપાંચ
કવિતાઓ લખી કાઢું.
આ કવિતા કોના માટે ? શા માટે ? આવા
પ્રશ્નોથી પણ પર થઈ ચૂક્યો છું.
કવિતાન વધુ ને વધુ શુદ્ધ કરતા જવાના
પ્રયત્નો
હવે હું કરતો નથી.
જ્યારે જેવી લખાય તેવી
લખી જ નાંખવી.
મને ખબર પડી ચૂકી છે કે
કવિતા તો હોય છે તમે ચાહતા હો એ
છોકરી જેવી

અધૂરી અને અપ્રાપ્ય !

ગુડી • શિરીષ કણેકર

મરાઠીમાંથી અનુવાદ : જ્યા મહેતા

અમારા વર્તમાનપત્રમાં એક ઉપસંપાદક હતા. (હવે તેમણે બધો સમય દારૂને જ આર્પી દીધો છે.) પડદા પર ક્યો નવો 'માલ' આવે છે એની તેમને રજેરજ માહિતી હોય. તે માહિતી તરત જ મારા કાન પર નાખવાની ઊર્મિ તેમને કેમ જાગે તે ભગવાન જાણે. 'પરવીન બાબી' નામનું ફરમાસી બાઈમાણસ આવે છે, એમ તેણે રાતપાળીએ આવતાંવેંત મને કહ્યું હતું. એક વાર મને જોઈને તેણે એક સેન્ટિમીટર જીભ બહાર કાઢી.

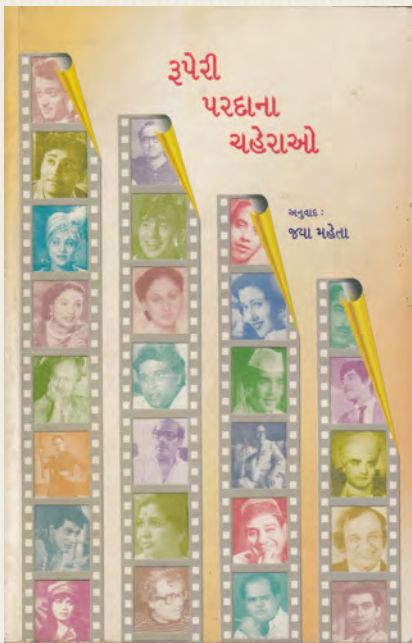
'આ શું નવું?'

'નવું જ છે.' જીભ અંદર લેતાં તે ઉત્સાહથી બોલ્યા, 'આ પોઝમાં ફોટો જોયો નહીં? જ્યા ભાદુરી નામનું નવું ફાંકડું પંખી છે.'

ફક્ત નજરથી નટીનાં 'માપ' ઓળખનારા અને શબ્દોનો વ્યવસાય કરનારા મારા આ સહકાર્યકર્તાએ જ્યા ભાદુરીનું વર્ણન કરવા આટલા અયોગ્ય શબ્દો કેમ પસંદ કર્યા હશે? ફોટો જોતાંવેંત જ તેને જ્યા ભાદુરીનું કંઈક બહુ જ ગમ્યું હતું, પણ તે ચોક્કસપણે શું, એનું પૃથક્કરણ કરતા બેસવાની સગવડ ન હોવાથી ઉતાવળમાં 'ટપાલની આવૃત્તિ'ની ડેડલાઈનને પહોંચી વળવાનું હોય એમ 'ફાંકડું પંખી'એ ભૂલ ભરેલું 'કેશન' આપીને તે (ઉપસંપાદકનાં ઝોકાં ખાવા) છુટ્ટો થયો હતો.

ભોપાળના 'સ્ટેટ્સમેન'ના પત્રકારની આ દીકરી, પૂનાના ફિલ્મ-ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં અભિનયના પાઠ ભણી. (અનિલ ધવન અને શત્રુઘ્ન સિંહા તેના સહાધ્યાયી.) માંડ પાંચ ફૂટની આસપાસની ઊંચાઈ હશે. ઠીક, માલા સિંહાની જેમ આ પાંચ ફૂટના ઈંચ ઈંચ પર દારૂગોળો ઠાંસીને ભર્યો હતો એવુંય નહોતું. કુંઠિત જ કહેવાય. પણ ચહેરો સ્ફૂર્તિલો, ચપળ, ગોળ, નીતર્યો, બોલકો હતો. આંખો મોટી મોટી અને એકદમ પાણીદાર હતી. વાળ ખૂબ લાંબા હતા. 'અન્નદાતા' અને 'ઉપહાર'માં તે વારંવાર માથું હલાવીને વાળને ઝટકો મારે છે ત્યારે તેના કેશકુંતલનો વૈભવ આંખમાં વધારે વસે છે. ટિપિકલ બંગાળી સ્ટાઇલમાં વાળ છૂટા રાખવા, બોલતાં-બોલતાં તે સરખા કરવા, તેનો અંબોડો વાળવો, ઝટકો મારીને વીખેરી નાખવો એ તેનાં નખરાં પડદા પર વારંવાર થતા જોઈએ ત્યારે થાય કે આ વાળથી ગળું જ કાપે તોયે ચાલશે; પણ આવું કૃત્ય તેના હાથે કદાપિ શક્ય નથી, એવો દઢ વિશ્વાસ તેની સુંદર મોટી આંખો જગાવતી. સાથે તેનું એ નિર્દોષ ખડખડાટ હસવું. રૂપેરી પડદાએ આવું હાસ્ય મધુબાલા પછી જોયું નહોતું. આવી 'સૂરત' અને આવી 'સીરત' જોઈએ ત્યારે થાય કે (બીજા કોઈકની) બહેન અને (આપણી) પત્ની હોય તો તે આવી હોય, એવો વિચાર જ્યાને પડદા પર જોતાં પ્રેક્ષકોના મનમાં ચોરીછૂપીથી ડોકાઈ જતો હશે.

હષીકેશ મુખરજીએ આ ઢીંગલી જેવી કન્યાને 'ગુડી'માં જબરદસ્ત ભૂમિકામાં રજૂ કરી; પણ નાની હોવાથી નિશાળે જતી છોકરી તરીકે તે બરાબર શોભી. તે કુમળી અને નવી હતી. 'ઐસી એક્ટિંગ કી કિ મીનાકુમારી કી છુટ્ટી કર દી' એમ તે વર્ગમાં પાછળના બાંકડા પર બેસીને બહેનપણીને કહે છે, ત્યારે તે અનેક તત્કાલીન નાયિકાઓને જોખમનો ઇશારો હતો, એમ જોતી વખતે લાગ્યું. તેના કામમાં એક આકર્ષક સહજતા હતી. હેમામાલિનીની જેમ પોતાના રૂપથી કે

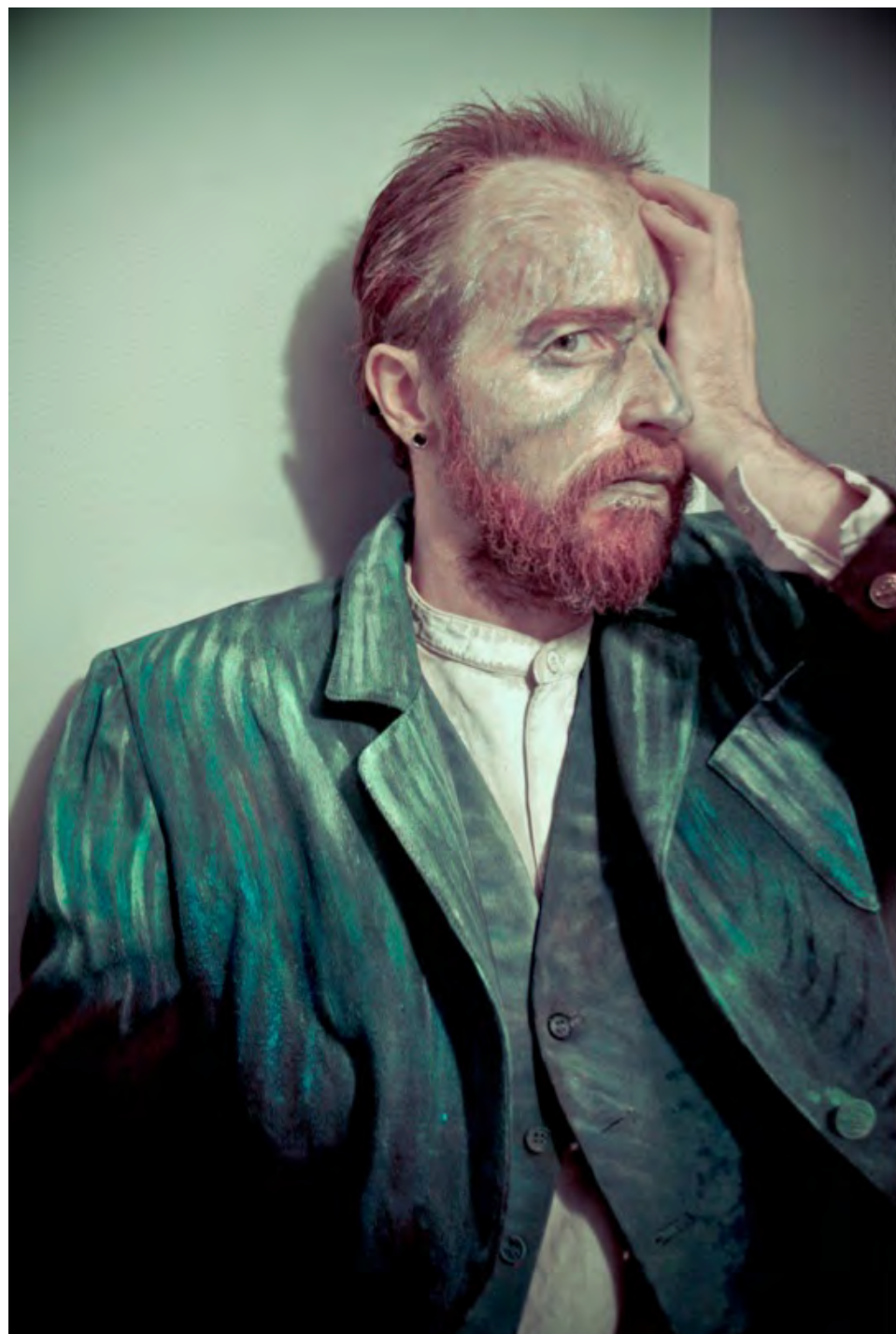
શર્મિલા ટાગોરની જેમ લાડકી, મારકણી અદાથી નહીં, પણ પોતાની નૈસર્ગિક સૌમ્ય સહજતાથી તેણે પ્રેક્ષકોને જીતી લીધા.

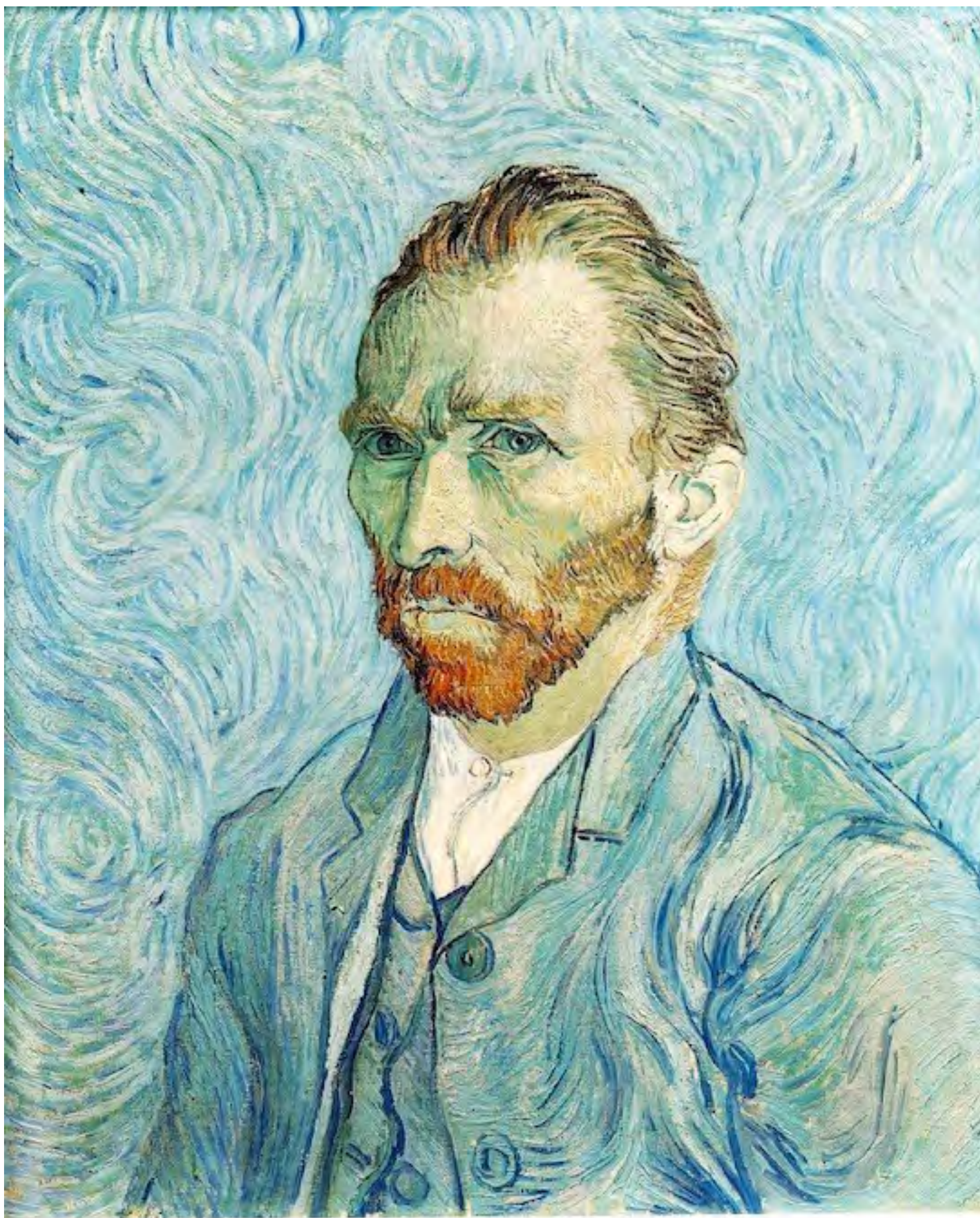
‘ગુડી’માં શરૂઆતમાં અમિતાભ બચ્ચન હતો, પણ આ મહત્ત્વ વગરની ભૂમિકામાં તેને વેડફી ન નાખવો એમ લાગવાથી હૃષીકેશે તેની જગાએ સમીત ભાંજાને આણ્યો. તોપણ સૌથી વધુ ચિત્રપટો તેને અમિતાભ સાથે જ કર્યા છે. તેમાંથી ‘સિલસિલા’ બાદ કરીએ તો અન્ય ચિત્રપટોમાં તે અમિતાભ કરતાં વધારે નામ ને ભાવ હોય એવી નટી હતી. પરંતુ ‘અભિમાન’ ચિત્રપટમાં દેખાડ્યું છે તેમ કારકિર્દી બાબતે અહંકારનો સંઘર્ષ તેમની વચ્ચે નિર્માણ થયો નહીં. આનું મુખ્ય કારણ એ કે ‘જંજીર’ પછી અમિતાભની કારકિર્દીએ હરણફાળ ભરી ત્યારે જ્યાં સમજદારીપૂર્વક પોતાનો પથારો સંકેલી લીધો. તે પછી બહુ મોડું કર્યા વગર સ્વેચ્છાથી નિવૃત્તિ સ્વીકારી. સૌ. બચ્ચન તરીકે તે પડદા પાછળ ગઈ. માંડ વીસપચ્ચીસ ચિત્રપટમાં તેણે કામ કર્યું. તેમાંનાં ઘણાંખરાં ચિત્રપટોની ભૂમિકાનાં પ્રેક્ષકોએ ઘણાં વખાણ કર્યાં. તેનાં એ ચિત્રપટો છે : ‘એક નજર’, ‘બંસી ઔર બિરજુ’, ‘અભિમાન’, ‘જંજીર’, ‘મિલી’, ‘શોલે’, ‘ચુપકેચુપકે’, ‘સિલસિલા’, (બધાં અમિતાભ સાથે), ‘જવાની દીવાની’ અને ‘દિલ દીવાના’ (રણધીર કપૂર), ‘ઉપહાર’ (સ્વરૂપ દત્ત), ‘પરિચય’ (જિતેન્દ્ર), ‘ફાગુન’ (વિજય અરોરા), ‘અનામિકા’, ‘નૌકર’, ‘નયા દિન નયી રાત’, ‘કોશિશ’ (સંજીવકુમાર), ‘અન્નદાતા’ અને ‘પિયા કા ઘર’ (અનિલ ધવન), ‘શોર’ (મનોજકુમાર), ‘ગાય ઔર ગૌરી’ (શત્રુઘ્ન સિંહા), ‘દૂસરી સીતા’ (રમેશ શર્મા), ‘સમાધિ’ (ધમેન્દ્ર), ‘બાવરચી’ (પુરોહિત-રાજેશ ખન્ના), ‘કોરા કાગજ’ (વિજય આનંદ).

સામાન્ય રીતે તેની ચિત્રપટની પસંદગી અચૂક હોય. તેની પસંદગીમાં ભૂલ થઈ ત્યારે ‘એક નજર’, ‘બંસી ઔર બિરજુ’ અને ‘દૂસરી સીતા’ નિષ્ફળ ગયાં. જ્યાં ઉત્તમ અભિનેત્રી હતી એ વેશે બેમત ન હોવા જોઈએ, પણ ‘મહાન’ વિશેષણ તેને લગાડાવું એ કેટલું યોગ્ય છે એ વિશે મારા મનમાં શંકા છે. કેટલીક મર્યાદા તેની પર કુદરતે લાદી હતી, કેટલીક તેની પોતાની હતી. તે ‘ઉમરાવજાન’ દેખાઈ શકી ન હોત. વ્યક્તિત્વની આ ઊણપનો દોષ તેનો નથી, પણ તે એ રુઆબ, દમ્મામ આણી શકી ન હોત એ તેની અભિનેત્રી તરીકેની ખામી હતી. ‘એક નજર’માં તે નર્તકી દેખાઈ-લાગી શકી નહીં. ‘જવાની દીવાની’માં થોડું ‘ગ્લૅમરસ’ કરવા જતાં તેનામાં રહેલી જ્યાં ભાદુરી ઢંકાઈ ગઈ. ‘નૌકર’માં સંજીવકુમાર સાથે ‘પલ્લો લટકે રે મારો પલ્લો લટકે’એ સામસામા સંવાદનું દ્વંદ્વગીત ગાતી તેના અક્કડ દેહે તેને સાથ આપ્યો નહોતો. ફક્ત ચહેરો હલાવવો એ પૂરતું નથી એ જ ત્યાં દેખાઈ આવ્યું. તેના બધા ગુણોને ઉઠાવ આપનાર, મર્યાદાઓ ઢાંકી દેનાર ચિત્રપટ છે ‘ઉપહાર’. પતિની માગણીથી અલ્લડ જ્યાં તેને ચુંબન કરવા પાસે આવે છે અને હસ્યા જ કરે છે. આ પ્રસંગ તેણે અતિસુંદર ભજવ્યો છે. ‘નયા દિન નયી રાત’માં સંજીવકુમારના ટેબલ પર ચડીને તેણે કરેલો અભિનય એટલો અફલાતૂન હતો કે સંજીવકુમાર ભૂમિકાનું ‘બેઅરિંગ’ ભૂલીને તેની સામે જોઈ રહ્યો. તેની આ તાકાત જોઈને જ તેને અને દિલીપકુમારને ભૂમિકા આપીને પૌત્રી અને દાદાની કહાણી રજૂ કરતું ચિત્રપટ કાઢવાની હૃષીકેશ મુખરજીને પ્રબળ ઇચ્છા થઈ હતી, તે ફળીભૂત થઈ શકી નહીં. ‘મિલી’, ‘કોશિશ’ અને ‘કોરા કાગજ’ જ્યાંના અભિનયની વિજયપતાકા છે. મંદ સ્મિત કરતી વખતે કે જરાક શરમાયા જેવું કરતી વખતે હોઠ બહુ વિલગ ન કરતાં વિચિત્ર પ્રકારે ગાલ પાસેના સ્નાયુ તાણીને ચહેરો હલાવવાની કુટેવ તેણે પાડી દીધી હતી. તે ખરાબ જ દેખાતું. શરૂશરૂમાં તેનો ચહેરો ભર્યોભર્યો હતો, ત્યારે તેની આ લઢણ ચાલી ગઈ. પછી ખટકવા માંડી. ચહેરો જ તેની મૂડી હતો. ‘સિલસિલા’માં તે ખેંચાયેલો, પ્રૌઢ દેખાયો ત્યાં જ જ્યાં ભાદુરી એ બે શબ્દોની માધુરી ખલાસ થઈ. પતિની જોખમમાં પડેલી લોકપ્રિયતાને ટેકો આપવા માટે આ બે સંતાનોની મા નિવૃત્તિ તજીને ‘સિલસિલા’માં પાછી આવી હતી. અમિતાભ — રેખા — જ્યાં એ વાસ્તવિક જીવનનો સંઘર્ષ એમ ને એમ જ પડદા પર માંડ્યો છે એમ પ્રેક્ષકોને સમજાવી દેવામાં આવ્યા. ખરેખર સિનેમામાં તેવું કાંઈ જ નહોતું. પરિણામે ‘સિલસિલા’ સાવ નિષ્ફળ ગયું. જ્યાં ફરીપાછી પડદા આડે ગઈ. હવે તેના પાછા આવવાની શક્યતા નથી. મધ્યમ વયની ઢીંગલી એ કલ્પના વિચિત્ર લાગે છે.

James Birkbeck is one of those people who loves to transform himself. Using theatrical make-up, he decided to finally take on the one historical figure he felt like he always resembled the most, Dutch post-Impressionist painter Vincent van Gogh.

For comparison, Van Gogh's actual self-portrait

નાટ્યગૃહનો અને ઓપેરાનો સ્મરણીય અનુભવ રમાણ સોની

(એક રિપબ્લિકના પાટનગર પ્રાગ(Prague)/પ્રાહા(Praha)ની
પ્રવાસનો એક અંશ)

સાંજનો કાર્યક્રમ એક રીતે અમારે માટેનો એક વિશિષ્ટ ને યાદગાર વિદાય-સમારંભ બની રહ્યો. પ્રાહાના સ્ટેટ થિએટરમાં ઓપેરા જોવા માટે અમને નિમંત્રણ હતું. યુરપમાં નાટક કે ઓપેરા જોવાનો અવસર મળે એ ઘટના જ રોમાંચક હતી.

નિર્મલ વર્માએ, ૧૯૬૦ના દાયકાના એક લેખ 'પ્રાગ કા આધુનિક રંગમંચ'માં એક બે રસપ્રદ વાતો કહી છે : વસતીના પ્રમાણમાં પ્રાગમાં જેટલાં નાટ્યગૃહો છે એટલાં યુરપના કોઈ પણ શહેરમાં હોવાં અસંભવ છે. અહીં ભદ્રવર્ગીય શ્રેષ્ઠતાના દેખાડા માટે નાટક જોવા જવાનો ચાલ નથી, એ રોજિંદા જીવનરસનો ને સંસ્કૃતિનો એક અંશ છે – એમ કહીને નિર્મલ ઉમેરે છે : 'અપની પ્રેમિકાસે પહલી બાર મિલના પ્રાગ કા હર આદમી સિનેમા કી અપેક્ષા થિયેટરમેં અધિક ગૌરવશાલી સમજતા હૈ તાકિ ઉસે અપની સંસ્કૃતિ કા પરિચય દે સકે.' ('હર બારિશ મેં, ચોથી આ. ૨૦૦૬, પૃ. ૭૧)

નાટ્યગૃહ 'Statni Opera, Praha' જોતાંવેંત પ્રાગની થિયેટર-પરંપરાનો ને ચાહનાનો અનુભવ થયો. અંદર પેસતાં જ ચકિત થઈ જવાયું! ઉન્નત નાટ્યગૃહનાં દિવાલો અને છત કલાત્મક ડિઝાઈનોથી સુંદર લાગતાં હતાં. એમાં પ્રાચીન યુરોપીય કલા-ભાતોથી પ્રશિષ્ટતાનું એક ગૌરવ પણ ઊપસતું હતું. છત પરના વિશાળ કેન્દ્રીય ઝુમ્મરનો પણ એવો જ કલાસિકલ ઓપ હતો. આધુનિકતા હતી એની બેઠકોમાં, પ્રકાશ-સંયોજનમાં, વ્યવસ્થામાં. સ્થાપત્યકલાનો બહિરંગ તો જોયો હતો આટલા દિવસોમાં, આ એક પ્રકારનો 'અંતરંગ !'

ઓપેરા રજૂ થવાનો હતો, સ્વાભાવિક રીતે જ, એક ભાષામાં. પણ મંચની ઊપલી ફ્રેમ પર અંગ્રેજી Surtitles દેખાવાનાં હતાં. ઓપેરા શરૂ થાય એ પહેલાં, થિયેટરમાં જ વેચાતી એની (એક+અંગ્રેજી) પુસ્તિકા અમે પચાસ કોનિનમાં ખરીદી લીધી. નજર ફેરવી લીધી, નિરાંતે પછી જોઈશું.

‘La boheme’ – ૧૯મી સદીના ઈટાલિયન નાટ્યકાર Giacomo Puccini (૧૮૫૮-૧૯૨૪)નો આ ઓપેરા સૌથી પહેલાં તો ૧૮૯૬માં ભજવાયેલો ને પછી પ્રાગના આ સ્ટેટ ઓપેરામાં જ, ૧૯૦૮માં ભજવાયેલો – એક સદી પહેલાં ! અમે શતાબ્દીજૂના સંગીત-નાટકને આ શતાબ્દીપ્રાચીન નાટ્યગૃહમાં જોવાના હતા...

સંગીતની આછી લહર સાથે, સામેના મોટા પરદા (સાયૂક્લોરામા) પર થોડાંક નયનરમ્ય ચિત્રો ઊપર્યાં (શેનાં ? શા માટે ? - એનો ખ્યાલ ન આવ્યો) ઉદ્ઘોષણા આરંભાઈ, સંગીત વધુ મુખર, વધુ તીણું થયું. ને પછી પરદો ઉપડ્યો... ચાર દશ્યોમાં સવા બે કલાકનો ઓપેરા.

સંગીત-નાટક અને ભાષા અપરિચિત... એટલે થોડુંક અભિનયથી, કેટલુંક પેલાં શીર્ષ-વાક્યો(Sur-titles)થી પકડાતું ગયું. અર્થદરિદ્ર કળાકારની કરુણાન્ત પ્રેમકથા ભાવવાહી રીતે રજૂ થતી હતી... જૂની રંગભૂમિની મુખરતા (Loudness)વાળો પ્રયોગ અમે જોતા હતા.

પુસ્તિકા તો પછી, નિરાંતે વાંચેલી. એમાં નાટ્યકથા-સાર, ઓપેરાનાં પરિચય-વિવેચન ચેક ઉપરાંત અંગ્રેજીમાંય હતાં. સંવાદો સાથેની આખી ટેક્સ્ટ પણ હતી – માત્ર ચેક ભાષામાં. તો, કથાનો મુખ્યાંશ, કથાસારનોય સાર જોઈએ જરા ? :

સ્થળ : પેરિસમાં એક ચિત્ર-સ્ટુડિયો. એમાં દેખાય છે ભૂખથી ને ઠંડીથી ઠુઠવાતા બે મિત્રો, ચિત્રકાર માર્સેલો પેઈન્ટિંગ પૂરું કરવા મથી રહ્યો છે. કવિ રોડોલ્ફ પોતાના હમણાં લખેલા નાટકની હાથપ્રતમાં એક પછી એક પાનાં સગડીમાંના અગ્નિમાં પઘરાવી રહ્યો છે – બંનેની ઠંડી ઉડાડવા! બીજા બે મિત્રો આવે છે : ફિલસૂફ અને સંગીતકાર. સંગીતકાર થોડુંક રણ્યો છે હમણાં – એમાંથી વાઈન, થોડુંક ખાવાનું ને લાકડાંની નાનકડી ભારી લઈ આવ્યો છે. એનાથી થોડીક શાંતિ વળે છે ત્યાં પ્રવેશે છે મકાનમાલિક, ઘરભાડું ઉઘરાવવા. સમજાવી-પટાવીને એને વિદાય કર્યો. હવે પ્રવેશે છે એક પડોશી યુવતી મીમી. એના ઘરમાં મુદ્દલ અગ્નિ નથી એટલે મીણબત્તી પેટાવવા આવી છે. સમદુખિયાંની વાતો, પૂર્વકથા ચાલે છે. દરમ્યાન રોડોલ્ફ-મીમી નિકટ આવે છે. ઠંડા પડી ગયેલા હાથને ઉષ્માભર્યો સ્પર્શ...

બીજા દશ્યમાં એક નાનકડો મેળો. રોડોલ્ફ મીમીને ભરત ભરેલી હેંટ ભેટ લઈ આપે છે ને મિત્રોની હાજરીમાં, મીમી સાથેના એના પ્રેમની જાહેરાત કરે છે. ચિત્રકાર માર્સેલોને પણ, આ મેળામાં જ, પૂર્વે છૂટી પડી ગયેલી પત્ની મુસેટાનો પુનર્મેળાપ થાય છે. આનંદ. પાર્ટી...

પછી કમનસીબીઓ. રૂપાળી પત્ની મીમી અંગે રોડોલ્ફ ઈર્ષ્યાગ્રસ્ત. માર્સેલો-મુસેટા વચ્ચેય કલહ. વિદાય, વિયોગની કથા લાંબી ચાલે છે.

છેલ્લા દશ્યમાં, વળી બંને મિત્રો એ જ સ્ટુડિયોમાં. ગરીબ અને દુખી. ત્યાં મુસેટા અને મીમીનો પ્રવેશ. મીમી સખત બિમાર છે, રોડોલ્ફને ઝંખે છે. મુસેટા પોતાનાં એરિંગ વેચવા આપીને માર્સેલોને દવા લાવવા મોકલે છે, પોતે પણ મીમી માટે કોટ લેવા નીકળે છે. મીમી-રોડોલ્ફના હૃદયદ્રાવક મિલનમાં પ્રીતિસ્મરણો ઊપસે છે. મિત્રો દવા લઈને આવે છે પણ દરમ્યાન મીમી મૃત્યુ પામે છે...

મેલોડ્રામેટિક ને તીવ્ર ભાવવાહી કથાનક. કથાઘટકો પરિચિત. સેંટસજ્જા સરસ. આહાર્ય, અને આંગિક અભિનય પણ ગઈ સદીની પ્રેમકથાને ઉપસાવનાર. પરંતુ પ્રારંભિક નાટ્યરસભર્યાં દશ્યો પછી એવી કશી વિશેષતાનો, નૂતનતાનો રોમાંચ ન થયો. ભાષા અને સંગીત-પરંપરાની અપરિચિતતા પણ નડી હશે. પરંતુ મને પ્રેમનાં, વિયોગનાં, રોષનાં, ઉત્સવનાં, અવસાદનાં દશ્યો સૂક્ષ્મતા-નજાકત વિનાનાં, કંઈક જાડાં લાગ્યાં. સંગીતપ્રચુર પદ્ય-સંવાદો તીવ્ર સ્વરવાળા ને ક્યારેક રાગડા જેવા લાગ્યા. અલબત્ત, મારી રુચિની સીમા પણ આમાં કારણરૂપ હશે. છતાં એમ

તો લાગ્યું જ કે કોઈ ઉત્તમ આધુનિક ઓપેરા જોવા મળ્યો હોત તો રુચિના તંતુ ક્યાંક જરૂર જોડાયા હોત.

પરંતુ, ૧૯મી સદીના ઈટાલી-ચેકનો, એની ઓપેરા-પરંપરાનો સાક્ષાત્કાર થયો એ કંઈ ઓછું દિલચસ્પ ન હતું. ઓપેરાને અંતે, પ્રેક્ષકોએ અભિનેતાઓનું, સંગીતવૃંદનું અભિવાદન ખૂબ ઉમંગથી કર્યું. મીમીનું પાત્ર ભજવનાર અભિનેત્રી સ્વાડલેન્કાને તો સૌએ ઊભા થઈને વધાવી લીધી. ચેક-થિયેટરની એ જાણીતી ને ઉત્તમ અભિનેત્રી હશે.

સવા નવ થયા હતા, પણ બહાર તો હજુ ઢળેલી સાંજનો આછો અજવાસ હતો. ચાર દિવસના નિવાસ છતાં સમય-સંભ્રમનું અચરજ અનુભવ્યું.

હોટેલ પર આવીને તરત નીકળવાનું હતું જમવા. પણ હું હવે સતત બટાટાથી કંટાળ્યો હતો. ઘરનો નાસ્તો કરી લીધો ને મિત્રોને કંપની આપવા, ને થોડુંક ટહેલવા રેસ્તોરાંમાં ગયો.

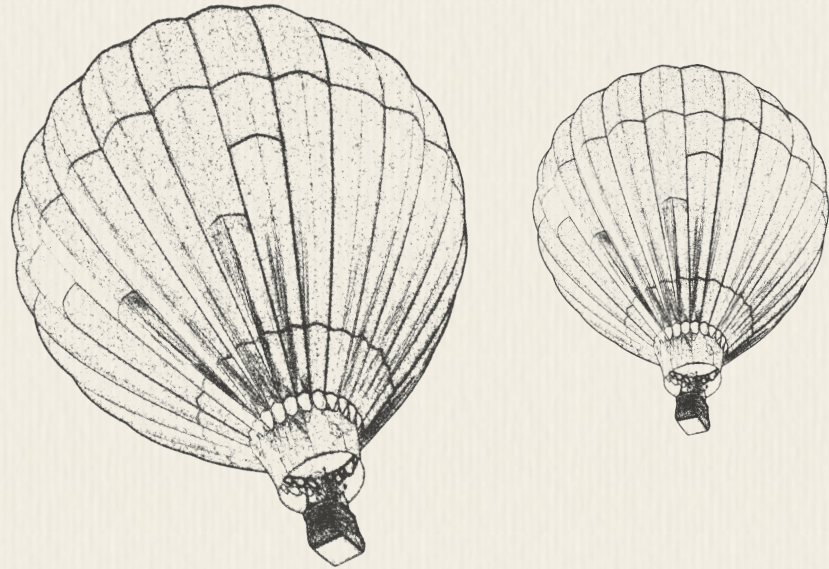
મિત્રો કહે ‘નથી જમવું?’

‘બિલકુલ નહીં.’

‘...બિયર?’

‘અફકોર્સ...’

[‘વલ્તાવાને કિનારે’ (પ્રાગ પ્રવાસ), રમણ સોની, ૨૦૧૪-માંથી]

ગ્રંથગોષ્ઠિ • જયન્ત મેઘાણી

રોજરોજની ટપાલોમાંથી ઝડપીને જલદી ખોલવાનું મન થાય એવા લિફ્ટફા આવે ત્યારે હાથ પરનાં ચાલુ કામો એક બાજુ પર મુકાઈ જાય, આંખો એમાં ખોવાઈ જાય નવી ચોપડીઓની ખબર લાવતાં સામયિકોના અંકોનાં પાનાં પર ચિત્ત ચોંટી જાય. દિલ્હીથી આવતાં 'બિબ્લીઓ' અને 'ધ બૂક રિવ્યૂ', વર્ધાથી બહાર પડતું હિંદી દ્વિમાસિક 'પુસ્તક-વાર્તા', પુણેથી રવાના થતું મરાઠી માસિક 'લલિત', – એ બધાં પ્રિય મિત્રો બની ગયાં છે. ખ્યાતનામ અખબાર 'ધ હિંદુ'ની દર મહિને આવતી સાહિત્યપૂર્તિમાં પુસ્તકો અને લેખકોની દુનિયાની વિવિધરંગી વાતો, ક્યારેક વળી ઇન્ટરનેટના પગથારે આવેલી જ્ઞાનસૃષ્ટિની વાતો, અને ગ્રંથજગતની પ્રત્યક્ષ સોબત...

આ બધાંમાંથી તારવેલું ને સારવેલું, એનું અહીં માત્ર આચમન ધરવાની નેમ છે.

મરચન્ટ્સ ઓફ તમિલકમ – કનકલતા મુકુંદ. નવી દિલ્હી. પેંગ્વિન, ૨૦૧૨, ૩. ૩૯૯.

૧૯૩૮ની સાલ : વિસુવિયસ જ્વાળામુખી અઢાર શતક પૂર્વે જેને જીવતી ભરખી ગયેલો એ ઇટલીની પોમ્પેઈ નગરીનાં ખંડેરોમાં એક વૈભવી સદનના અવશેષ છે. તે સમયે કોઈ શાહસોદાગરે દોમદોમ સાઘબી તેમાં વસાવી હશે. એ અવશેષોમાંથી મળી આવે છે એક સાધારણ કલામંડિત નાનકડી વસ્તુ. અને સંશોધકોએ શોધ્યું કે વસ્તુ દરિયાપાર હિંદુસ્તાનથી આણેલી હશે ને ત્યારે મોંઘાં દામે ખરીદાઈ હશે. હા, એ કાળે હિંદુસ્તાન સાથે ઇટલીને વેપાર-વ્યવહાર હશે. બસ, આ સગડ મેળવીને વ્યાપારી અર્થકારણના એક અભ્યાસીએ પોતાની સંશોધનયાત્રા શરૂ કરી. એ કાળના દક્ષિણ હિંદનો એક મોટો વિસ્તાર તમિલકમ તરીકે ઓળખાતો હતો. આજના તમિલનાડુ, કેરલા, અને શ્રીલંકાનો તમિલ વસ્તીવાળો ભાગ આ તમિલકમમાં સમાતા હતા. તમિલકમના સોદાગરો દરિયાપાર પોતાની જણસો મોકલતા. આકસ્મિક રીતે ખંડેરમાંથી લાઘેલી એક નાની કલાત્મક વસ્તુ એક સંશોધક ચિત્તને ઇતિહાસની એક દિશા ખેડવા પ્રેરે છે. કનકલતા મુકુંદ નામનાં અર્થશાસ્ત્રનાં જાણીતાં અભ્યાસીએ સંશોધન આદર્યું : બે હજાર વરસ પહેલાંના હિંદુસ્તાન અને યુરોપ વચ્ચે દરિયા-વહેવાર વાટે વણજ ચાલતા હશે, ઘરવપરાશની સામાન્ય વસ્તુઓ જ નહીં પણ કલાત્મકમોંઘી ચીજો પણ યુરોપનો ભદ્ર વર્ગ અહીંથી આયાત કરતો હશે એવી ધારણાનો છેડો પકડીને સંશોધકે પોતાનું અનુમાન અભ્યાસની સરાણે ચડાવ્યું. પુરાતત્ત્વ, સિક્કાઓ, પુરાલેખ અને સાહિત્ય ફેંદીને એમના સંશોધનનો જે પરિપાક નીપજ્યો તે એક પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થયો : 'મરચન્ટ્સ ઓફ તમિલકમ.' આ સંશોધન બે હજાર વરસ પહેલાંનાં ઇતિહાસનાં બિડાયેલાં થોડાં પૃષ્ઠો ખોલે છે અને બે ખંડ વચ્ચેની આવન-જાવન સાથે ગૂંથાયેલી તવારીખની કેટલીય સાંકળીઓ વ્યવસ્થિત ગોઠવીને અતીતમાં સરી ગયેલા સ્થળ-કાળના એક ટુકડાને શબ્દ-જીવ આપે છે. કનકલતા મુકુંદ આર્થિક ઇતિહાસના વ્યાપાર પેટાવિષયનાં એક પ્રકાંડ અભ્યાસી છે. (જેવા આપણે ત્યાં મકરંદ મહેતા છે.) એક નાની, આકસ્મિક પ્રાપ્તિમાંથી કેવું મહત્ત્વનું સંશોધન ફાલે છે એ સૂચવતું આ ઉદાહરણ છે. ['ધ બૂક રિવ્યૂ'(ઓક્ટોબર ૨૦૧૨)માંના અવલોકનને આધારે.]

ઓરીએન્ટલ મેમ્વાર્સ (Oriental Memoirs) – જેમ્સ ફોર્સ. લંડન, ૧૮૧૩, સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ ૧૮૩૪, અપ્રાપ્ય.

ટેબલ ઉપર બે મોટા ગ્રંથો કોઈ રાજવીના ઠાઠથી બિરાજેલ છે. બરાબર બસો વરસ પહેલાં, ૧૮૧૩માં પ્રગટ થયેલા એ મૂળ ચાર ગ્રંથો તો દુર્લભ છે, પણ ૧૮૩૪માં લેખકનાં પુત્રીએ તેની સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ લંડનથી પ્રસિદ્ધ કરેલી એ ‘ઓરીએન્ટલ મેમ્વાર્સ’ નામે દળદાર બે ખંડની સોબતમાં છું. જેમ્સ ફોર્સ નામે એક અંગ્રેજ અફસરે હિંદુસ્તાનમાં વીતાવેલાં સત્તર વરસનાં સંસ્મરણો ઠાંસીઠાંસીને કહેતાં ૧૧૦૦ પાનાં છપાયેલાં તો પોણા બસો વરસ પહેલાં, પણ કાગળ હજુ ભરભર ભૂકો નથી થતો. હા, ત્યારે બનતા કાગળમાં એસિડનો ઉપયોગ નહોતો થતો અને તેથી તેની આવરદા આધુનિક કાગળ કરતાં વધુ રહેતી. પણ મજબૂત બાંધણી પોણા બસો વરસે હારી બેઠી લાગે છે : જેટલી વાર ગ્રંથો હાથમાં લઉં છું, પાનાં બંધનથી મુક્ત થતાં જાય છે. પોણા બસો વરસના અંતરાલને ઓળંગીને મળેલા આ ગ્રંથોનો સ્પર્શ રોમાંચકારી કેમ ન હોય! આપણા એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફારબસના પુરોગામી, એના જ મુલક સ્કોટલેન્ડના કોઈ ઉમરાવકુળના વંશજ જેમ્સ. વહેલા વહેલા કારકૂની ને હિસાબી કામ શીખ્યા ને ૧૭૬૫માં હિંદુસ્તાન આવવા નીકળેલા એક વહાણમાં ચડ્યા. અગિયાર મહિને મુંબઈના બારામાં ઉતર્યા ત્યારે એ સોળ વરસના જુવાન હતા. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ તેમને સહુ પહેલી કામગીરી મહારાષ્ટ્રમાં સોંપી અને એ અંગ્રેજ સલ્તનતની સેવા કાજે ઘડાયા-ટિપાયા. દેશના જુદાજુદા પ્રદેશોમાં એમને કામગીરી સોંપાતી. એકવાર લથડેલી તબિયત સમારવા વતન જઈને તાજામાજા થઈ પાછા આવ્યા ત્યારે ગુજરાતમાં નિમણૂક મળી જે કારકિર્દીમાં શિરમોર નીવડી. એ ભરૂચમાં, ડભોઈમાં ને અમદાવાદમાં કલેક્ટર અને ન્યાયાધીશ તરીકે રહ્યા એ દરમિયાન એમણે જે નિરીક્ષણ કર્યું ને જે અનુભવો કર્યા તેનું સમભાવી બયાન (પુસ્તકનાં કુલ ૩૮૫માંથી) બાર પ્રકરણોમાં વિગતથી આલેખ્યું છે. ગુજરાતને એમણે દેશનો સહુથી રમણીય પ્રદેશ ગણ્યો. હિંદુસ્તાન-નિવાસનો આખરી કાળ ભરૂચ પાસે વેજલપુર ગામે વીતાવ્યો. વનસ્પતિના શોખીન, અને પાછા હરિત સૃષ્ટિના ચિત્રકાર. વેજલપુર પાસે એક વાડી વિકસાવી, અપરંપાર ઝાડપાન ઉછેરીને બાગબાન બન્યા. પાંત્રીસ વરસની ઉંમર કાંઈ નિવૃત્તિની ન ગણાય, પણ પૂરતું કમાઈ લીધું છે એમ લાગ્યું ત્યારે અસબાબ સંકેલીને સત્તર વરસના હિંદ-વસવાટ પછી એ વતન પાછા ફર્યા. ત્યારે એમની વખરીમાં ૫૨,૦૦૦ જેટલાં હસ્તલિખિત પાનાં હતાં. હિંદુસ્તાનથી એમણે પાઠવેલા પત્રો પણ વતનમાં સચવાયા હતા. આ બધાં પૃષ્ઠોમાં એમણે આ દેશનાં અનુભવો અને નિરીક્ષણો ઝીણવટથી આલેખ્યાં છે. ‘ઓરિએન્ટલ મેમ્વાર્સ’ના ચાર ખંડ એટલે આ વિપુલ હસ્તલિખિત સામગ્રીનું દોહન. માત્ર ગુજરાતમાં જ નહીં, દેશભરમાં એ ઘૂમ્યા. ઇંગ્લંડની આબોહવા જીરવી શકે એવાં બસો ઝાડનાં બી હિંદુસ્તાનથી લેતા ગયેલા એ બધાં વાવીને એક વાડી બનાવી. બાગબાની અને ચિત્રકળા : એ બે વ્યાસંગના ફળ રૂપે આ દેશમાં જોયેલી વનસ્પતિઓનાં ચિત્રણો કર્યા છે તેનાથી આ ગ્રંથ વિભૂષિત છે. ઘરસંસાર માંડ્યો. વહાલી એક દીકરીના પિતા બન્યા. અરધોઅરધ આયુષ્યનો પરિતોષભર્યો નિવૃત્તિકાળ જીવીને દીકરીને ખોળે આખરી નીંદરમાં સમાયા. ધૂમકેતુની વાર્તા ‘વિનિપાત’ યાદ આવે છે? એમાં જે ગોરા અમલદારનું પાત્ર છે એ જ આ જેમ્સ ફોર્સ. આ વિરલ ગ્રંથો મારા ગામના એક સમૃદ્ધ ગ્રંથાલયમાં સચવાયેલા જોઈ શક્યો. પરંતુ આ ગ્રંથો જોયા ન હોય એમણે અફસોસ કરવાનું કારણ નથી : ઇંટરનેટ પર ગ્રંથો સચવાયેલા છે. ગુજરાતનું એ અતીત-ચિત્રણ આ ગ્રંથોમાં મનભર થયું છે એવું ભાગ્યે જ બીજા કોઈ સમકાલીન પુસ્તક પાસેથી આપણને મળ્યું હશે. એ ચિત્રણ ક્યારેક ગુજરાતીમાં ઉતારવાની મુરાદ મનની મજૂસમાં મૂકીને ગ્રંથોનાં પૃષ્ઠોને હળવા હાથે બંધ કરું.

ધ વન્ડર ઘેટ વોઝ ધ સીલીન્ડર : અર્લી એન્ડ રેર ઈન્ડિઅન સીલીન્ડ્રીકલ રેકોર્ડ્ઝ (The Wonder That Was The Cylinder : Early And Rare Indian Cylindrical Records) -- એ. એન. શર્મા, અનુકૃતિ શર્મા. મુંબઈ: સ્પેન્ડા, ૨૦૧૪, ૩. ૬૦૦૦

મુંબઈના કબાડી બજારની એક વખારમાં પતિ-પત્ની-પુત્રીની ત્રિપુટી ખાંખાંખોળા કરતી હતી ત્યાં પત્નીની ચકોર નજર ધૂળધૂળ થયેલાં થોડાં ખોખાં પર પડી. ‘શું છે?’ પૂછતાં દુકાનદાર કહે કે એ તો મિલના દોરા વીંટવાનાં સીલીન્ડર છે. શ્રીમતી શર્માએ પકડી પાડ્યું કે ના, આ સીલીન્ડર ગ્રામોફોન રેકોર્ડનાં છે. ભાવતાલ કરીને જલદી જલદી એ બોક્સ ઘરભેગાં કર્યાં. કોણ હતું આ ગ્રાહકો? ભારતીય સંગીતની માતબર કથા ‘બાજનામા’ (૨૦૧૨) પુસ્તકમાં આલેખનાર એ. એન. શર્મા, એમનાં પત્ની આભા અને દીકરી અનુકૃતિ : ત્રણેય સંગીતરસિયાં. ઘેર લાવેલાં એ ખોખાં ખોલાય છે, અને તેમાંથી નીકળી પડે છે કેટલાક બહુ જૂનાં વેક્સ સીલીન્ડર રેકોર્ડિંગ. ૧૮૯૦ના દાયકામાં બન્યાં હશે એ રેકોર્ડિંગમાં કેટલુંક દુર્લભ ભારતીય સંગીત ભંડારેલું હતું એનો તો સપનેય એમને ખ્યાલ ક્યાંથી હોય? અલીબાબાએ ખજાનો ખોલ્યો હતો જાણે. બસો જેટલાં આ સીલીન્ડરમાં ભારતીય શાસ્ત્રીય સંગીતની કેટલીક લુપ્ત થયેલી મનાતી સામગ્રી મળી આવી હતી. અલાદીયા ખાં, વિષ્ણુ દિગંબર પલુસ્કર અને બીજા કેટલાય ગાયકોની ખોવાયેલી ચીજોનાં આ રેકોર્ડિંગ હતાં. આ ખોખાં એકસો વરસની આવરદા પાર કરી ચૂકેલાં, એની ઉપર ધૂળ ચડી ગયેલી, અને એનાં આવરણો જીર્ણ થયાં હતાં. સાફસૂફાને અંતે એ બસોમાંથી અડસઠ સીલીન્ડર બચાવી શકાય તેવાં હતાં. ઘણાંખરાં પર લેબલ હજુ ટકી રહેલાં ને તેમાંનાં કેટલાંક રેકોર્ડિંગ વગાડી શકાય તેવાં હતાં, તો કેટલાંક વગાડવા માટેનાં સાધનો હવે લભ્ય નહોતાં. કેટલાંક ઇસ્લામી ધાર્મિક ગાનનાં હતાં, તો બીજાં ઘણાં રેકોર્ડિંગમાં શાસ્ત્રીય રાગ, ઠુમરી, ભજન, ગઝલ વગેરેનો સંગ્રહ હતો. બર્લિનમાં, લંડનમાં અને શિકાગોમાં ભારતીય સંગીતના સમૃદ્ધ આર્કાઇવલ સંગ્રહો છે, પણ એ બધામાં જે છે એ આ નવા શોધાયેલા સંગ્રહ પછીનું છે. એટલે આ નવો સંગ્રહ ભારતીય સંગીતનો સર્વથી જૂનો ખજાનો ઠરે છે.

ભારતીય સંગીતની તવારીખ નવેસર લખવી પડે એવું અણમૂલ ડોક્યુમેન્ટેશન આ વિશદ ગ્રંથમાં ઊઘડે છે. [‘ધ બૂક રિવ્યુ’(એપ્રિલ ૨૦૧૫)માંના અવલોકનને આધારે.]

સેવેજિંગ ધ સિવિલાઈઝ્ડ : વેરીઅરએલ્વિન, હિઝ ટ્રાઈબલ એન્ડ ઈન્ડિયા (Savaging The Civilized : Verrier Elwin, His Tribals And India) – રામચંદ્ર ગુહા. મુંબઈ : ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, ૧૯૯૯, અપ્રાપ્ય.

આજથી વીસેક વરસ પહેલાં એક જુવાન મુંબઈના ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસના મહાલયમાં સંકોચ ભરેલા ડગ સાથે પ્રવેશ કરતા હતા. વિદ્યતાના ક્ષેત્રમાં એમનાં પગલાં તાજાં હતાં. એ કાળે ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ ભારતના નવઅભ્યાસીઓનું જાણે દેવળ હતું. અહીં બુલંદ વિદ્વાનોની આવનજાવન હતી. આ ભવનનાં પગથિયાં ચઢી શકનાર અભ્યાસી ખુદને મોટો વિશિષ્ટાધિકાર મળ્યો હોય એવું ગૌરવપિચ્છ ધારણ કરીને વિચરતો. કોણ હતા એ જુવાન? આજે, બે દાયકા પછી તો જગતના નવવિદ્વાનોની પંગતમાં જેમનું માનવંતુ સ્થાન છે તે રામચંદ્ર ગુહા, હા, એ પોતે. જે રામચંદ્ર ગુહા આજે પુસ્તક લખવા ધારે છે તેની જાણ થતાં જ પ્રકાશક

તેને આગોતરો પુરસ્કાર આપીને પુસ્તક પોતાનું કરી લે છે એ વિદ્વાને પોતાની લેખન-કારકિર્દીના આરંભની એક વાત કરી છે તેમાં આપણને રસ પડે.

ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ તરફથી રામચંદ્ર ગુલાને એક જીવનચરિત્ર લખવાનું કામ સોંપાયું : વેરીઅર એલ્વિનનું. એલ્વિનસાહેબ હિંદુસ્તાન આવ્યા તો હતા ખ્રિસ્તી મિશનરી તરીકે, પણ એમને રસ પડ્યો આ દેશની ભાતીગળ આદિવાસી પ્રજામાં. મોટા માનવવંશ-અભ્યાસી બન્યા, એમનો રસ દેશની આદિવાસી સંસ્કૃતિમાં ઊંડો ને વ્યાપક નીવડ્યો અને કેટલાક બીજા અંગ્રે જોની માફક આ ધરતીના પનોતા પુત્ર બની રહ્યા. એક આદિવાસી કન્યા સાથે જીવન જોડ્યું. હિંદુસ્તાન સાથે ઓતપ્રોત થયા. રામચંદ્ર ગુલાએ આવી વ્યક્તિના જીવનને અક્ષરમાં આલેખવાનું હતું. ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસના એક મિત્ર-મોવડી સાથે આ એલ્વિનને બહોળો પત્રવ્યવહાર થયેલો એ ગુલાને સોંપવામાં આવ્યો. એલ્વિનના જીવનની બીજી અપરંપાર સામગ્રી લઈને ગુલા એમનું ચરિત્ર લખવા બેઠા. એમની આજ સુધીની તાલીમ વિદ્વાનની - 'સ્કોલર'ની - હતી, એટલે એમણે તો પોતાની બધી વિદ્વતા ઠાલવીને લખાણ કર્યું. એ દળદાર મુસદ્દો એમણે એમના સંપાદકને ધર્યો. પુસ્તકના પરખંદા એ સંપાદકે હસ્તપ્રત વાંચીને એટલું જ કહ્યું : 'ફાડી નાખો આ બધું. તમારે સમાજશાસ્ત્રનો ગ્રંથ નથી લખવાનો, જીવનચરિત્ર લખવાનું છે.' એ હોંશીલા નવ-વિદ્વાન કેવા નાસીપાસ થયા હશે! પણ ઘેર્ય ધરીને એણે પોતાની નોંધપોથીઓ ફરી ખોલી, અને સંપાદકે સૂચવ્યું હતું તેમ પોતાના ચરિત્રનાયક વિશેની બધી વિગત કાળક્રમે નિરૂપીને નવો મુસદ્દો લખ્યો. સંપાદકે આ મુસદ્દો જોઈને કહ્યું, 'વિદ્વાન અને સાર્વજનિક જીવનના બુદ્ધિવંત માણસ તરીકે તમે એલ્વિનનું આલેખન સરસ કર્યું છે, પણ આમાં એક માનવી તરીકે એલ્વિન કેવા હતા તેની તો વાત જ નથી આવતી. એ લખો.' પછી રામચંદ્ર ગુલા કહે છે, 'હું ફરી પાછો કુટુંબીઓ અને મિત્રો સાથેનો એલ્વિનનો પત્રવ્યવહાર ઝીણવટથી જોઈ ગયો ને નવો મુસદ્દો મારા સંપાદકને ધર્યો.' સંપાદક મહાશયે કહ્યું, 'હા, એલ્વિન એક પુત્ર તરીકે, ભાઈ તરીકે, પતિ તરીકે, મિત્ર તરીકે કેવા હતા એ તમે બરાબર ઉપસાવ્યું, પણ આમાં લેખક અને વિવાદવીર એલ્વિન હજુ ખૂટે છે.' લેખનશૈલી અંગેનાં સૂચનો પણ સંપાદકે આપ્યાં. અને રામચંદ્ર ગુલાએ પોતાની હસ્તપ્રત ચોથીવાર લખી. હવે આ મુસદ્દો એકંદરે બરાબર થયો, સ્વીકાર પામ્યો, તો પણ સંપાદકે કેટલાક એવા સંદર્ભો ઉમેર્યા કે જેથી લાગે કે ઇતિહાસજ્ઞ લેખક આધુનિક કવિતા અને સંગીતના પણ અચ્છ જાણકાર છે! બચુભાઈ રાવતનું સ્મરણ કરાવે એવા કોણ હતા એ સંપાદક? આજે ભારતના સન્માન્ય પ્રકાશક તરીકે દેશ-વિદેશમાં જેમની ખ્યાતિ છે એ પર્મેનન્ટ બ્લૅકના કર્ણધાર રુકુન અડવાની. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીમાંથી ડૉક્ટરેટ મેળવીને ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં પ્રેસમાં સંપાદક બન્યા, અને આજે ભારતના એક અવલ દરજ્જાના ગ્રંથ-સંપાદક ગણાય છે. હિમાલયને ખોળે રમણીય રાનીખેતમાં એ અને એમનાં પત્ની અનુરાધા રોય પર્મેનન્ટ બ્લૅકનાં પ્રકાશનોનું સંપાદન કરે છે. પોતાનાં પુસ્તકોનું રુકુન અડવાનીનો સંપાદન-સ્પર્શ મળે એ માટે વિદ્વાનો આતુર હોય છે. ઑક્સફર્ડ કે હાર્વર્ડના પ્રકાશિત અભ્યાસગ્રંથો જેમ સો ટચના સુવર્ણ જેવી મુદ્રા ધરાવે છે તેવી જ પ્રતિષ્ઠિત મુદ્રા પર્મેનન્ટ બ્લૅકનાં પ્રકાશનો પણ ધરાવે છે.

રામચંદ્ર ગુલાએ લખેલું વેરીઅર એલ્વિનનું એ જીવનચરિત્ર બહાર પડ્યું ત્યારે એક સમીક્ષકે કહ્યું હતું કે લેખકે ભારતીય પ્રકાશન-પરિસરના નકશામાં જીવનચરિત્રને મૂકી આપ્યું છે, એલ્વિનને માનવવંશવિદ્યાના ઉપાસક તરીકેની શુષ્ક ખ્યાતિમાંથી ઉગારીને એમને એક મહાન ભારતચાહક અંગ્રેજ તરીકેની વ્યાપક ઓળખ આપી છે. વિકસિત પ્રકાશન-વ્યવસાયમાં સંપાદકનો દરજ્જો શો હોય છે, કુશળ સંપાદક સામગ્રીની કેવી માવજત કરે છે, તેની કેવી કાયાપલટ કરી આપે છે તેના ઉદાહરણ રૂપે રામચંદ્ર ગુલા અને રુકુન અડવાનીનો આ કિસ્સો આપણા લેખન-પ્રકાશન ક્ષેત્રે માટે સૂચક છે.

રીડર્સ ડાયજેસ્ટ : તંત્રીનોંધ – મોહન શિવાનંદ

‘રીડર્સ ડાયજેસ્ટ’ના સપ્ટેમ્બર ૨૦૧૨ના એક અંકમાં તંત્રી મોહન શિવાનંદ વાચકો સાથે ગોષ્ઠી કરતાં કહે છે : ‘રીડર્સ ડાયજેસ્ટ’માં અમે જે કાંઈ પીરસીએ છીએ તેના શબ્દશબ્દની હકીકત-ચકાસણી અમારા સંશોધક કરે છે – ભલે તેના લેખક ગમે તે હોય. આ તંત્રીનોંધ આપ વાંચી રહ્યા છો એ પણ એવી કસોટીમાંથી બાકાત નથી. અરે, અમારાં પાનાં પર છપાતી રમૂજો કે વાચકોના પત્રો પણ આ રીતે તપાસાય છે, કારણ કે તેમાં પણ કોઈએ કોઈને ખોટી રીતે ટાંક્યા હોય, કે તેમાં ભૂલભરેલા આંકડા પણ આવી જતા હોય એવો સંભવ હોય છે. આ બધું ખાતરી કર્યા વિના પ્રગટ થાય તો એ અહિતકારી સમજાએ છીએ. દાખલો આપું : વાંસાના દુખાવા વિશેની અમારી ‘કવર-સ્ટોરી’ : અમારાં શોધ-સંપાદિકા મમતા શર્માએ તેમાંનાં હકીકતો અને વ્યક્તિ ઉલ્લેખો બે વખત ચકાસેલાં એમને ખ્યાલ આવ્યો કે અગત્યના બે અભ્યાસોનો ઉલ્લેખ લખાણમાંથી બાકાત રહી ગયેલો. બીજું, એક નિષ્ણાતનો ઉલ્લેખ લેખમાં ‘ડો.’ તરીકે થયેલો એ ખોટો હતો. આવા બીજા પચીસેક સુધારા મમતાની શોધ-ચકાસણી પછી કરેલા ને એ પછી જ લેખ પ્રગટ થયો હતો. બીજું ઉદાહરણ : એક લેખ માટે ફિલ્મગીત-કવિ સમીરનાં ગીતોની પાકી સંખ્યા મળતી નહોતી. કવિને ખુદને પણ તેની સરત નહોતી. અમારાં બીજાં શોધક પદ્માવતી સુબ્રમનિયમે ઇન્ટરનેટ પરથી મેળવેલ આંકડો પણ ભરોસાપાત્ર નહોતો. છેવટે એમણે એક ફિલ્મ-સંગીત-રસિયા શોધી કાઢ્યા જેની માહિતી માનવા જેવી લાગી અને લેખમાં તેનો ઉપયોગ થયો. કવિએ આ બધું જાણ્યું ત્યારે એમણે પણ આ આંકડો સ્વીકાર્યો. કેટલાંક ગીતોની પંક્તિઓના ઉચ્ચાર અંગે શંકા હતી તો પદ્માવતીએ એ ગીતો યુ-ટ્યૂબ પર સાંભળીને ખાતરી કરી અને પછી જ તેનું રોમનમાં લિપ્યંતર થયું. અને બીજી ક્ષુલ્લક લાગે એવી વિગત એમણે ચકાસી : લેખમાં ‘ફિલ્મફેર’નો ‘શ્રેષ્ઠ ગીતકાર એવોર્ડ’ લખેલું, પણ ના, એ શ્રેષ્ઠ ગીતકાર એવોર્ડ ન હતો, ‘શ્રેષ્ઠ ગીત એવોર્ડ’ હતો!

એવું નથી કે લેખકો બેદરકાર હોય છે. એટલું જ કે એ એટલા વ્યસ્ત હોય છે કે પૂરેપૂરી ચોકસાઈ એમને માટે શક્ય નથી હોતી. મારી જ વાત કરું. આ પાનાંઓ પર ભાષા વિશેનો મારો લેખ છે તેમાં એક ગીતપંક્તિનો એક શબ્દ મેં ખોટો લખેલો એ મમતાએ પકડી પાડેલો!

[‘પ્રત્યક્ષ’, ઓક્ટો.-ડિસે. ૨૦૧૫]

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાની મુલાકાત

• યોગેન્દ્ર પારેખ

[સાહિત્ય પરિષદના ભુજ-અધિવેશનની આગલી સાંજે કરેલી મુલાકાત ગોષ્ઠિમાંથી
સંકલિત અંશો]

પ્રશ્ન : સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે ઉમેદવારી નોંધાવી ચૂંટણી લડવી પડે એ સ્થિતિને આપના સંદર્ભમાં કઈ રીતે મૂલવો છો?

ઉત્તર : આમ તો મારો નિર્ધાર હતો કે નિવૃત્તિ પછી કોઈ સંસ્થા સાથે ન જોડાવું. પણ વર્તમાન સ્થિતિમાં ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીમાં જ્યારે ગેરબંધારણીય નિમણૂકની સામે ચૂંટણીનો અને સ્વાયત્તતાનો મુદ્દો છેડાયો ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં પણ એ પ્રથાને પુનર્જીવિત કરવા માટે મેં ચૂંટણી લડવાનું સ્વીકાર્યું. હું મને પોતાને વિરોધાભાસોમાં ન મૂકી શકું.

પ્ર. : અગાઉ પરિષદ સંચાલિત ક.લા. સ્વાધ્યાય મંદિરના નિયામક તરીકેનો કાર્યકાળ અને હવે પરિષદ પ્રમુખ તરીકે આપની પસંદગી – કેવું અનુભવો છો?

ઉ. : ક.લા. સ્વાધ્યાય મંદિરના નિયામક તરીકેના મારા કાર્યકાળ સાથે મારો હોદ્દોની રૂએ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના નિયામક તરીકેનો પણ કાર્યકાળ હતો. પણ એ મર્યાદિત જવાબદારીમાંથી પ્રમુખ તરીકે મોટી જવાબદારીમાં હવે પ્રવેશ્યો છું.

પ્ર. : પરિષદપ્રમુખની જવાબદારી અને અધિકારોની મર્યાદા વિશે તાજેતરમાં આપણાં વિચારપત્રોમાં થયેલી ચર્ચાના અનુસંધાનમાં આપનો પક્ષ સ્પષ્ટ કરશો?

ઉ. : આમ તો સાહિત્ય પરિષદના બંધારણ પ્રમાણે કોઈ પણ કાર્યવાહીમાં પ્રમુખશ્રીનો નિર્ણય કે અર્થઘટન છેવટનું ગણાય છે, પરંતુ મધ્યસ્થ સમિતિ અને કાર્યવાહક સમિતિ પ્રમુખપદનાં સહકારી અને સામૂહિક મુખો છે. એમાં શક્ય તેટલું ઓરકેસ્ટ્રેશન જાળવવું અનિવાર્ય છે.

પ્ર. : પરિષદના વહીવટની બાબતમાં તથાકથિક વ્યક્તિલક્ષી પ્રભાવની સ્થિતિ સંદર્ભે આપને જે સંજોગોમાં સેવા આપવાની થશે તેને આપ કઈ રીતે જુઓ છો?

ઉ. : પરિષદની બંધારણની પુસ્તિકાના પૂંઠા પર કે. હ. ધ્રુવનો એક પરિચ્છેદ છે—‘સમષ્ટિશ્રેય માટે વ્યષ્ટિ પ્રવૃત્તિ.’ આ મહત્ત્વનો સંદેશ છે. સમષ્ટિશ્રેય માટે જ વ્યષ્ટિ પ્રવૃત્તિ હોવી જોઈએ. એમાં જે આવશ્યક હોય એને ભારપૂર્વક સ્થાપિત કરવાનું છે અને જે અનાવશ્યક હોય, એને ભારપૂર્વક વિસ્થાપિત કરવાનું છે.

પ્ર. : સાહિત્ય પરિષદના મુખપત્ર ‘પરબ’ની કાયાપલટ થવી જોઈએ એમ માનનાર વર્ગને આપ કઈ રીતે આશ્વસ્ત કરો છો?

ઉ. : ‘પરબ’ની કાયાપલટ માગનારાઓમાં મોટેભાગે પરત થયેલી રચનાઓના રચનાકારો હોય છે અથવા સંપાદકના વિરોધી હોય છે. વસ્તુલક્ષી ધોરણે સૂચનો સ્વીકારી હયાત પરિસ્થિતિને વધુ પ્રભાવક અને આકર્ષક જરૂર બતાવી શકાય. ‘પરબ’ પરિષદનું મુખપત્ર છે. એમાં આવતી નાનામાં નાની સામગ્રીનું

ચયન-મૂલ્ય છે. ચયનની કક્ષા વધુ સુધારી શકાય. ઉપરાંત પ્રાપ્ત સામગ્રીનું સંપાદન નહીં પણ નિમંત્રિત લેખનો દ્વારા અંકોને વધુ કલ્પનાશીલ બનાવી શકાય.

પ્ર. : પરિષદ આયોજિત કાર્યક્રમોમાં વિષય-વક્તા પસંદગીનાં ધોરણો અંગે નારાજગીનો સૂર વ્યાપક થતો જાય છે; એ બાબતે આપ શું કહેશો?

ઉ. : આજે પુસ્તકોનાં અવલોકનોથી માંડી સંપાદનોમાં જે રીતે ‘ગોઠવણી’ જોવાય છે, જે રીતે પરસ્પરના વ્યક્તિગત લાભ સેવાય છે, જે રીતે વિષયને લક્ષમાં રાખીને નહીં પણ વ્યક્તિને લક્ષમાં રાખીને વ્યાખ્યાનો યોજાય છે, એ સમગ્ર દૂષિત પરિસ્થિતિનું કારણ આપણે છીએ. સાહિત્ય માત્રને લક્ષ્ય કરી, અન્ય સંદર્ભોને કાપી નાખવાની આપણી ત્રેવડ હશે ત્યારે જ સાહિત્યની યોગ્ય પ્રતિષ્ઠા થશે.

પ્ર. : પરિષદ પ્રજાભિમુખ બને એવા પ્રયત્નોમાં આપનું માર્ગદર્શન શું હોઈ શકે?

ઉ. : મૂળ વાત તો પ્રજા પરિષદાભિમુખ બને, સાહિત્યાભિમુખ બને એ જરૂરી છે.

પ્ર. : અકાદમીની સ્વાયત્તતા-ચળવળ અને પરિષદ ટ્રસ્ટી-પ્રમુખશ્રીના ઠરાવનું ભાવિ કેવું જણાય છે?

ઉ. : ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી સામે અસહકારની સંમતિ આપી સરકારને સહકાર આપ્યા કરવાનું જે ચાલ્યું છે એમાં સાહિત્યકારોને સ્વાયત્તતાના મૂલ્યની ખબર નથી એવું તો નથી, પણ બીજાં અનેક મૂલ્ય-અમૂલ્યનાં લેખાંજોખાં એમની સાથે રહ્યાં છે. સાહિત્યકાર સ્વનિર્ભર નથી.

પ્ર. : ચળવળને સાહિત્યકારોના ઝઘડા તરીકે મૂલવાય તે બાબતે વ્યાપક નાગરિકસમાજ સમક્ષ આપનો પક્ષ કઈ રીતે મૂકો છો?

ઉ. : કમનસીબ ઘટના છે કે સ્વાયત્તતા જેવા મૂળભૂત મૂલ્યની સમજણ હોવા છતાં સાહિત્યકારોનો એક પ્રતિપક્ષ માત્ર અંગત સ્વાર્થ માટે તર્કદલીલોમાં ઊતરી પડ્યો છે, જેનો આભાસ ઝઘડા સિવાય ઇતરજનને શો હોઈ શકે?

લેખક-સંપર્ક

રઘુવીર ચૌધરી, અમદાવાદ,	૯૪૨૮૫ ૧૦૪૩૮
યોગેશ જોશી, અમદાવાદ	ybj_3755@yahoo.co.in
અરુણા જાડેજા, અમદાવાદ	arunajadeja@gmail.com
જાગૃત ગાડીત, વડોદરા	jagrut.gadit@gmail.com
રમણ સોની, વડોદરા	ramansoni46@gmail.com
જયંત મેઘાણી, ભાવનગર	jayantmeghani@gmail.com
ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, અમદાવાદ	chandratopiwala@gmail.com

eBooksનો કિમતી ખજાનો - તમારી અંગત eLibrary માટે

આ ઇ-સામયિક 'સંચયન' ઉપરાંત 'એકત્ર'ની એક બીજી મહત્વની પ્રવૃત્તિ છે વી-ગ્રંથો (eBooks)નું પ્રકાશન.

- આજ સુધીમાં તેનાં પચાસ જેટલાં પ્રકાશનો થયાં છે. બીજાં સતત થયે જાય છે.
- એનું વૈવિધ્ય સાહિત્યનાં અને વિચાર-ચિંતનનાં અનેક સ્વરૂપોની કૃતિઓમાં પ્રસરેલું છે.
- 'એકત્ર'ની eBook એટલે માત્ર મુદ્રિત (printed) પુસ્તકનું વી-રૂપાંતર (e-version) જ નહીં. આપ કોઈપણ eBook ખોલશો કે તરત એનું મૂળ આવરણ આવશે; એ પછી એના લેખકનો ફોટોગ્રાફ, એ પછી લેખકનો તથા તે પુસ્તકનો ટૂંકો પણ રસપ્રદ પરિચય. પછી તમે પ્રવેશ કરશો પુસ્તકમાં.....
- આ બધાં જ પુસ્તકો, ઘણું ખર્ચ કરીને 'એકત્ર' તૈયાર કરે છે પણ આપ સૌ વાચકોને એ સપ્તેમ વિનામૂલ્યે આપે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભાષા બધે આનંદપૂર્વક પ્રસાર પામે એવું અમારું મિશન છે. આ પુસ્તકો અંગે આપનો પ્રતિભાવ આવકાર્ય છે.
- આ બધાં જ પુસ્તકો www.ekatrafoundation.org પર તમે જોઈ શકશો, પસંદ કરીને વાંચી શકશો. તેમ છતાં આ રહી અમે તૈયાર કરેલાં નોંધપાત્ર પુસ્તકોની યાદી:

અરધી સદીની વાચનયાત્રા - 1-4 – સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ખરા બંપોર – જયંત ખત્રી

અશ્રુઘર – રાવજી પટેલ

અમૃતા – રઘુવીર ચૌધરી

જનાન્તિકે – સુરેશ જોશી

વિદિશા – ભોળાભાઈ પટેલ

ગિજુભાઈની બાળવાર્તાઓ – ગિજુભાઈ બધેકા

ગાંધીજીની જીવનયાત્રા – સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ – નારાયણ દેસાઈ

સાત વિચારયાત્રા – સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ભજનાંજલિ – કાકા કાલેલકર

ભવનું ભાતું – સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ભેદની ભીંત્યુંને ભાંગવી – મનુભાઈ પંચોળી

અપરાજિતા – પ્રીતિ સેનગુપ્તા

ગાંધીજીની જીવનયાત્રા – સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ગીતામંથન – કિશોરલાલ મશરૂવાળા

ખાંભીઓ જુહારું છું – ઝવેરચંદ મેઘાણી

શીંગડાં માંડતાં શીખવશું – મનુભાઈ પંચોળી

તિબેટના ભીતરમાં – સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ભારેલો અગ્નિ – રમણલાલ વ. દેસાઈ

શું શું સાથે લઈ જઈશ હું? – સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

સર્વોદય – મોહનદાસ ગાંધી

મારા ગાંધીબાપુ – ઉમાશંકર જોશી

રખડુ ટોળી – ગિજુભાઈ બધેકા

રવીન્દ્રનાથની રત્નકણિકાઓ – નગીનદાસ પારેખ

બાપુની છબી – કાકા કાલેલકર

ત્યારે કરીશું શું? – લિયો ટોલ્સટોય

હિંદ સ્વરાજ – મોહનદાસ ગાંધી

હાસ્ય-માળાનાં મોતી – સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

જીવનનું પરોઢ – પ્રભુદાસ ગાંધી

સાત વિચારયાત્રા – સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

સર્વોદય – સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

વાચનયાત્રાનો પ્રસાદ – સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

મોરનાં ઈંડા – કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

પદ્મિની – કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

જેલ ઓફિસની બારી – ઝવેરચંદ મેઘાણી

દિવ્યચક્ષુ – રમણલાલ વ. દેસાઈ

કુરબાનીની કથાઓ – ઝવેરચંદ મેઘાણી

મારી હકીકત – નર્મદ

બારી બહાર – પ્રહલાદ પારેખ